

ACHARYA SRI KAILASSAGARSURI GYANMANDIR
 SHREE MAHAVIR JAIN ARADHANA KENDRA
 Koba, Gandhinagar - 382 007
 Ph. : (079) 23276252, 23276204-08
 Fax : (079) 23276248

તંત્રી: શાહ ચીમનલાલ ગોડળદાર

૧૫ ૭

અંક ૪

॥ અર્હમ્ ॥

અખિલ ભારતવર્ષીય જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક મુનિસમ્મેલન-સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનું

માસિક મુખપત્ર

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

વર્ષ: ૭]

ક્રમાંક

[અઢ્ક ૪

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૮ :

વીરનિ. સંવત્ ૨૪૬૮

: ધસ્વીસન ૧૯૪૧

ભાગસર વદિ ૧૨ :

સોમવાર

: ડીસેમ્બર ૧૫

વિ પ ય-દર્શન

૧ ચોવીસ જિન સ્તવનમાલા	: અં. શ્રી સારાભાઈ મ. નવાળ	: ૨૫૩
૨ શ્રી કર્મપ્રકૃતિના વિષયોનું સંક્ષિપ્ત તારણ	: પૂ. પં. મ. શ્રી ધર્મવિજયજી	: ૨૫૫
૩ જૈન આગમોંકે કુછ મહત્વપૂર્ણ વિષય	: શ્રી. પ્રો. જગદોશચંદ્રજી જૈન	: ૨૬૧
૪ નિહત્વવાદ	: પૂ. મુ. મ. શ્રી ધુરંધરવિજયજી	: ૨૬૪
૫ શ્રીકલિકાચાર્ય-કથા	: સં. પૂ. મુ. મ. શ્રી. કાંતિસાગરજી	: ૨૬૯
૬ નરોડાના એક પ્રાચીન ધ્વસ્ત મંદિરનો પરિચય	: પૂ. મુ. મ. શ્રી ન્યાયવિજયજી	: ૨૭૫
૭ કોશલદેશની પુરાતન રાજધાની શ્રાવસ્તિ	: અં. શ્રી. નાથાલાલ જી. શાહ	: ૨૭૮
૮ સંઘવાલ ગૌત્રકા સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	: શ્રી. અગરચંદ્રજી નાહટા	: ૨૮૩
૯ મૃત્યુંજય મહામંત્રી	: રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ	: ૨૮૭

આ માસિક દરેક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

લવાજમ

વાર્ષિક-એ રૂપિયા

: છૂટકે ચાલુ અંક-ત્રણ આના

મુદ્રક : કકલભાઈ રવજીભાઈ કોહારી; પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ; પ્રકાશન સ્થાન :
 શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય જોશિગભાગઈની વાડી, ઘીઝાંટા રોડ, અમદાવાદ;
 મુદ્રણસ્થાન : સુભાષ પ્રિન્ટરી, સલાપોસ ફોસ રોડ, અમદાવાદ.

॥ વીરાય નીત્યં નમઃ ॥

શ્રી જૈનસ્તવપ્રકાશ

[વર્ષ ૭....ક્રમાંક ૭૬....અંક ૪]

મહામહોપાધ્યાય શ્રી મેઘવિજયજીવિરચિત

ચોવીસ જિન સ્તવનમાલા

સંપ્રાહક તથા સંપાદક-શ્રીયુત સારાભાઈ મણિલાલ નવાખ

(ક્રમાંક ૭૨ થી ચાલુ)

૧૫-શ્રી ધર્મજિન સ્તવન

(ત્રં મેરા સાહેબ મેં તેરા બંદા)

- ધરમ જિણેસર કેસર વરણા, અલવેસર સરવંગી સરણા;
એ ચિંતામણિ વંછિત કરણા, લજ લગવંત ભુવન ઓધરણા. ધૃ૦ (૧)
- નવલે નૂરે ચઢતે સૂરે, જે જન ભેટે ભાગ્ય અંકૂરે;
પ્રગટ પ્રભાવે પુણ્ય પડૂરે, દાલિદ્રિ દ્વખ તેહના પ્રભુ ચૂરે. ધૃ૦ (૨)
- જે સેવે જિન ચરણ હજૂરે, તસ ઘરિ ભરીધં ધન ભરપૂરે;
ગાજે અંખર મંગલ તૂરે, અરિઆણુના ભય ભાજે ફૂરે. ધૃ૦ (૩)
- ગજ ગાજે સોભિત સીંદૂરે, જન સહૂ ગાજે સુજસ જરૂરે;
ગંજ્યો ન જાઇં કિણે કરીરે, અરતિ ન થાઇં કાંઇ આજૂરે. ધૃ૦ (૪)
- જન ભોજન હુઇં દાલિ ને ફૂરે, જીપે તે રણ તેજે સૂરે;
મેઘતણા જલ નદી હલૂરે, તેમ તેહનેં સુર લિખમી પૂરે. ધૃ૦ (૫)

૧૬-શ્રી શાંતિજિન સ્તવન

(નણુદલ, હે નણુદલ ! ખેતી કીજે નવણુ કીધો—એ દેસી)

- સાંત મહારસ સાગર, સેવો સાંતિ જિનેસ હે સજની;
આસપૂરે સવિ દાસની, વિચરો કાંચ વિદેસ હે સજની. સાંત૦ (૧)
- સમતાસું મમતા ધરી, સંઘરી રાખી શાંતિ હે સજની;
એ પ્રભુ સેવાથી સહી, ભાંજે ભાવડિં બ્રાંત હે સજની. સાંત૦ (૨)

[૨૫૪]

શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ

[વર્ષ ૭]

- ધણુ ગૃહવાસે લોગવી, ખટ ખંડ લખમિ નાથ હે સજની;
તિત્થંકર પદ સંપદા, જોગવી સિવપુર સાથ હે સજની. સાંત૦ (૩)
દેવ અવર જે આદરે, જે છંડી જિનરાજ હે સજની;
તે સુરતરુ છાયા તણુ, બાઉલીયા દિશિ ધાય હે સજની. સાંત૦ (૪)
પરિજન અરિજન બેહુ સમા, સમવડિ રંકે ને રાય હે સજની;
તું સમતા રસ પૂરિઓ, મેઘ સમો કહેવાય હે સજની. સાંત૦ (૫)

૧૭--શ્રી કુંથુજિન સ્તવન

(સાંભલિરે સાંવલીયા સામી—એ દેશી)

- આવો રે મન મહેલ હમારે, જિમ સુખ બોલ કહાય રે;
સેવકને અવસર સર પૂછો, તો વાતે રાત વિહાર્ય રે. આવો૦ (૧)
અપરાધી ગુણહીણા પણિ ચાકર, ઠાકુરને ઠનિ ઠાજે રે;
જો તે અવર નરાં દિશિ દોરે, તો ધણુવાતે પ્રભુ લાજે રે. આવો૦ (૨)
કુંથુ જિનેસર સરિસા સાંધ, પરઉપગારી પૂરા રે;
ચિંતવતાં ચાકર ન ચિંતા રે, તો સ્યા પ્રભુ અવર અધૂરા રે. આવો૦ (૩)
મુઝ અનુચરની મામ વધારો, તો પ્રભુ વહિલા પધારો રે;
ઉચી નીચી મત અવધારો, સેવક જનમ સુધારો રે. આવો૦ (૪)
શ્રીનામે જનની ધન જનની, જિણુ જનમ્યો તું ગ્યાતા રે;
મેઘતણિ પરિ મોટા નાયક, હીજે સિવ સુખ સાતા રે. આવો૦ (૫)

૧૮--શ્રી અરજિન સ્તવન

(માત જસોદા યું કહે—એ દેશી; હાલ હમીર્યાંકી)

- શ્રી અરજિનવર વીનતી, કીજે લાગી પાય પ્રભુણુ;
તું પરમેસર સાચલો, મેં પરખ્યો મહારાય પ્રભુણુ. શ્રી૦ (૧)
રાખે રમણી રાગીયા, લાગીયા મનરથ રંગ પ્રભુણુ;
ઉતારે નહીં અંગથી, ભગતિ ભણે નિકલંક પ્રભુણુ. શ્રી૦ (૨)
રીસ ભરે આયુધ ધરે, કેઈ કોધાડપ પ્રભુણુ;
મોહને ચાવે સીખવ્યા, નાચે નટ સડપ પ્રભુણુ. શ્રી૦ (૩)
તૂં મનમાહેં ધરે નહીં, મોહ કોહ ને રાગ પ્રભુણુ;
મૂર્તિ નિરંજન દેખતાં, જાગે જન વેરાગ પ્રભુણુ. શ્રી૦ (૪)
ઉપશમવંત હીયા થકી, તૂં મત દૂરે થાય પ્રભુણુ;
વૂઠે મેઘ પ્રસંગથી, વાજે શીતલ વાય પ્રભુણુ. શ્રી૦ (૫)
(ચાલુ)

શ્રી દષ્ટિવાદના ઝરણા સ્વરૂપ, કર્મવિષયક મહાન્ ગ્રન્થ

શ્રી ‘કર્મપ્રકૃતિ’ના વિષયોનું સંક્ષિપ્ત તારણ

લેખક—પૂ. પંચાસજી મહારાજ શ્રી ધર્મવિજયજી ગણી

[પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયમોહનસૂરીશ્વરપ્રશિષ્ય]

જૈન દર્શનમાં કર્મ સાહિત્યનું સર્વોત્તમપણું

અનન્તજ્ઞાની શ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસનમાં આત્મવાદ અને કર્મવાદ સંબંધી જેવું સૂક્ષ્મ રીતિએ નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે તેવું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ અન્ય કોઈ દર્શન-શાસનમાં દષ્ટિગોચર થતું નથી. આત્મા અને કર્મનો સંબંધ પ્રવાહાદિની અપેક્ષાએ ક્યારેનો છે ? ક્યા ક્યા હેતુઓ વડે આત્મા ક્ષણે ક્ષણે નવીન કર્મ બંધ કરે છે ? નવીન કર્મબંધ સમયે પૂર્વબદ્ધ કર્મોમાં કેવા ફેરફારો થાય છે ? બંધાયેલું કર્મ આત્મા સાથે કેટલા કાળ સુધી ટકે છે ? અમુક સમયે બદ્ધ થયેલ કર્મ આત્માને પોતાનું ફળ ક્યારે ખતાવે છે ? કર્મને ફળસન્નુપ થવાનો સમય ન થયો હોય છતાં પ્રયત્ન વિશેષ વડે કેવી રીતે તે કર્મ ફળસન્નુપ થાય છે ? પૂર્વબદ્ધકર્મની સ્થિતિ અને રસમાં ક્યા ક્યા કારણે કેવી રીતે ન્યૂનાધિકપણું થઈ શકે છે ? આત્માએ બાંધેલું કર્મ આત્માને ફળરૂપે અવસ્ય ભોગવવું જ પડે ? કે ફળરૂપે ભોગવ્યા સિવાય પણ તે કર્મ આત્મપ્રદેશોથી છૂટું પડી શકે ? કર્મના મૂલ વિભાગો-ઉત્તર વિભાગો કેટલા છે ? ક્યા કર્મનો શું સ્વભાવ છે ? ક્યા કર્મમાં કેટલી સ્થિતિ તથા કેટલો રસ હોય છે તેમજ પ્રદેશો કેટલા હોય છે ? અને એ કર્મનો ક્ષય કરવાનાં શું શું સાધનો છે ? ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર જૈન દર્શનમાં જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેવું પ્રતિપાદન અન્યત્ર ક્યાંય પણ જે જોવામાં નથી આવતું, તેનું મુખ્ય કારણ એક જ છે કે-જૈનદર્શન એ સર્વશ્રેયમૂલક દર્શન છે, જ્યારે અન્ય દર્શનોમાં સર્વશ્રેય-મૂલકપણાનો અભાવ છે.

કર્મસાહિત્ય પ્રતિપાદક ગ્રન્થો

કર્મવિપાક કર્મસ્તવ, બંધસ્વામિત્વાદિ, છ કર્મગ્રન્થો, બંધશતક પ્રકરણ, શતકચૂર્ણિ, સમ્પત્તિકા ભાષ્ય, કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહાદિ અનેક ગ્રન્થોમાં કર્મવિષયનું ધણું જ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. કર્મવિપાકાદિ કર્મગ્રન્થો કર્મના વિષયને બાણુવા માટેના પ્રવેશક ગ્રન્થો છે. જ્યારે કર્મપ્રકૃતિ અને પંચસંગ્રહ એ બન્ને ગ્રન્થો કર્મના સાહિત્યને અંગે અંતિમ અર્થોત્ અતિઉચ્ચ કક્ષાના ગ્રન્થો છે. આત્મા અને કર્મનું આબેહૂય ચિત્ર એ ગ્રન્થોમાંની મળી આવે છે. પ્રબલ કર્મસત્તાને ક્ષણક્ષણની વિશુદ્ધિથી આત્મસત્તા કેવી રીતે વિખેરી નાખે છે ? અને ક્ષણક્ષણની મહિનતાને અંગે ઉત્પન્ન થતી કર્મસત્તા, જ્ઞાનમય આત્મસત્તાને પણ કેવી રીતે દબાવી દે છે ? ઇત્યાદિ વસ્તુના યથાર્થ ભાવો આ ગ્રન્થો સિવાય અન્યત્ર મળવા પ્રાય : દુર્લભ છે. વર્તમાન ૪૫ આગમોમાં કર્મસાહિત્યને અંગે જે વિષયો શાધ્યા નહિ જડે, તે આ બન્ને મહાન્ ગ્રન્થમાંથી મળી આવે છે. અને એથી જ એ બન્ને ગ્રન્થોને “દષ્ટિવાદના કિંવા પૂર્વના ઝરણા” તરીકે ગ્રન્થકાર મહર્ષિએ સંબોધ્યા છે.

[૨૫૬]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૭]

પંચસંગ્રહ ગ્રંથના રચયિતા ભગવાન અન્દ્રમહુત્તરાચાર્ય છે અને કર્મપ્રકૃતિ શાસ્ત્રના પ્રણેતા ભગવાન શિવશર્માસૂરિ મહારાજ છે. આ બે ગ્રંથો પૈકી કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથમાં મુખ્ય જે દશ વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે તે દશ વિષયોનાં નામ અને તે દરેકનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ આ લેખમાં લખવો ઉચિત ધાર્યો છે. એકએક વિષયમાં અવાન્તર સંખ્યાબંધ વિષયોના ગ્રંથકાર મહર્ષિએ સંગ્રહ કહેલ છે, પણ તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તો તો આખા ય ગ્રંથનું નિરૂપણ કરવા જેટલો સમય લાગે. તેથી તેવું વિસ્તૃત નિરૂપણ ન કરતાં ફક્ત મૂલવિષયના ભાવનું જ પ્રતિપાદન કરવું ઇષ્ટ ધાર્યું છે. એટલું નિરૂપણ પણ જો મનનપૂર્વક ધ્યાનમાં લેવાય તો ‘કર્મ’ વિષયને અંગે થોડું ધણું જાણપણું અવશ્ય પેદા થાય અને ભવ્યાત્માઓ એ અનાદિકાલીન કર્મસત્તાને રત્નત્રયીની આરાધના દ્વારા નિર્મૂલ કરી આત્મસત્તારૂપી સૂર્યને પ્રગટાવે.

વિષયનિર્દેશ

૧ બંધનકરણ, ૨ સંક્રમકરણ, ૩ અપવર્તનાકરણ, ૪ ઉદ્ધર્તનાકરણ, ૫ ઉદીરણાકરણ, ૬ ઉપશમનાકરણ, ૭ નિધત્તિકરણ, ૮ નિકાચનાકરણ, ૯ ઉદય તથા ૧૦ સત્તા-આ દશ પદોનો સંક્ષિપ્ત ભાવ પ્રતિપાદન કરવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે. આમાં શરૂઆતનાં આઠ પદોની સાથે ‘કરણ’ એવું જે પદ જોડવામાં આવેલું છે તે પદનો અર્થ શું છે?—તે પ્રથમ વિચારીએ.

‘કરણ’ પદનો સંક્ષિપ્ત અર્થ

‘કરણ’ એટલે વીર્યાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી અથવા ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ, અભિ-સંધિજ (ધરાદાપૂર્વક) અથવા અનભિસંધિજ (સ્વાભાવિક રીતે પોતાની મેળે પ્રવૃત્તિવાળું) જે વીર્ય વિશેષ, તેનું નામ ‘કરણ’ કહેવાય છે. કરણ, વીર્ય, યોગ, એ બધાય શબ્દો એક અર્થવાળા છે. સામાન્ય રીતે એટલું અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે-કર્મનો બંધ વગેરે કરવામાં આ વીર્ય પરિણામ કે જેને ‘કરણ’ કહેવામાં આવે છે તે જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, અને તેથી જ જ્યાં સુધી એ વીર્ય-એ કરણ પરિસ્પંદાયમાન સ્વભાવવાળું હોય ત્યાં સુધી એક ક્ષણ પણ આ આત્મા માટે એવો નથી કે જે સમયે તે કર્મને બાંધવાં વગેરે કાર્યો ન કરતો હોય. ચૌદમા અયોગી ગુણસ્થાનકે તથા સિદ્ધ ભગવંતોમાં યદ્યપિ વીર્યાંતરાયનો સર્વથા ક્ષય થયેલો હોવાથી ક્ષાયિકભાવનું અનંતવીર્ય છે, પણ તે વીર્ય લબ્ધિરૂપે-શક્તિરૂપે છે, તેથી જ તે વીર્યને “અકરણ વીર્ય” કહેવામાં આવે છે. અને અન્ય વીર્યને “સકરણ વીર્ય” તરીકે જણાવવામાં આવ્યું છે. એટલે કે વ્યાપારરૂપે તે વીર્યનું પ્રવર્તન કરવાની તે હદે પહોંચેલા આત્માને જરૂર નથી. અને વ્યાપારરૂપે તે વીર્યનું પ્રવર્તન ન હોવાથી ત્યાં કર્મ બાંધવા વગેરેપણુનો સર્વથા અભાવ છે. આ પ્રમાણે ‘કરણ’નો અર્થ વીર્યનું ન્યૂનાધિકપણુ પ્રવર્તન-એ સમજ્યા બાદ હવે બંધનકરણાદિ એક એક પદના અર્થનો વિચાર કરીએ.

બંધનકરણનું તાત્પર્ય : કર્તા, કર્મ અને કરણ

બંધનકરણ—‘बन्धतेऽनेन तद् बन्धनम्’ જેના વડે બંધાય તેનું નામ ‘બંધન’ છે.

અંક ૪]

શ્રી 'કર્મપ્રકૃતિ'ના વિષયોનું સંક્ષિપ્ત તારણ

[૨૫૭]

અર્થાત્ જે વીર્યના પરિણામવિશેષ વડે આત્મા કર્મથી બંધાય તે વીર્યના પરિણામવિશેષનું નામ બંધનકરણ કહેવામાં આવે છે. ચૌદરાજલોકમાં સર્વત્ર કર્મયોગ્ય પુદ્ગલો અંજન ચૂર્ણથી ભરેલા ડાબડાની જેલ ઠાંસીઠાંસીને રહેલા છે. એ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોને આ આત્મા વીર્યના પરિણામવિશેષ વડે (યોગ વડે) ગ્રહણ કરે છે અને તે પુદ્ગલોને કર્મપણે પરિણામવી અગ્નિ અને લોહના ગોળાની માફક અથવા દૂધ અને પાણીની માફક આત્મપ્રદેશો તથા કર્મપ્રદેશોનો એકમેક જે સંબંધ કરે છે તેનું નામ કર્મનો બંધ કહેવામાં આવે છે. અહીં એટલું અવશ્ય ધ્યાન રાખવું કે-અગ્નિ અને લોહનો ગોળો એ ભલે એકાકાર સંબંધને પામે એમ કહેવાય, પરંતુ અગ્નિના અણુઓ અને લોહના અણુઓ તત્ત્વદૃષ્ટિએ તો જુદા જ છે, ફક્ત એક પ્રદેશાવગાહ જેટલો તેમનો સંબંધ થવા સાથે લોહમાં અન્તર્ગત પોતાનું સ્વરૂપ કાયમ હોવા છતાં અગ્નિના તીવ્ર સંબંધને પામીને પોતાનું સ્વરૂપ તિરોહિત કરી બાહ્ય દૃષ્ટિએ અગ્નિના સ્વરૂપને લોહના અણુઓ જેમ ગ્રહણ કરે છે, તે પ્રમાણે આત્મા અને કર્મના પ્રદેશોનો જે એકાકાર સંબંધ થાય છે તેમાં પણ આત્મપ્રદેશો તે આત્મપ્રદેશો જ છે અને કર્મપ્રદેશો તે કર્મપ્રદેશો જ છે. પરંતુ સમાન આકાશપ્રદેશના અવગાહની સાથે કર્મપ્રદેશના તીવ્ર-મન્દાદિપણે સંબંધને પામેલા આત્મપ્રદેશો પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ યથાર્થ પ્રગટ કરી શકતા નથી, આ રૂપે અહીં એકાકારપણું સમજવાનું છે, પણ એમ નહીં કે-આત્મપ્રદેશ કે જે ચેતનામય છે તે કર્મપ્રદેશ કે જે જડ છે તે રૂપે થઈ જાય, અને જે જડ એવા કર્મપ્રદેશો છે તે ચેતનમય આત્મપ્રદેશ સ્વરૂપે થાય છે. એ કર્મબંધનનું તીવ્ર પણે જોર હોય તે વખતે આત્મામાં જડભાવ વધારે જોવામાં આવે છે અને આત્માનો સ્વ-ભાવ બહુ જ મન્દપણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્યારે કર્મબંધનનું મન્દપણું હોય છે ત્યારે આત્માનો સ્વ-ભાવ બહુલપણે અનુભવાય છે અને જડભાવ તરફ આત્માનું ઉદાસીનપણું હોય છે. ક્રોધાદિ કષાયો તથા કૃષ્ણાદિ લેશ્યાના પરિણામો યદ્યપિ કર્મની સ્થિતિનું નિયમન કરવામાં તેમજ કર્મના અણુઓમાં આત્માને તીવ્ર-મન્દપણે સુખ-દુઃખાદિને અનુભવ આપનાર રસ ઉત્પન્ન કરવામાં અનુક્રમે જો કે સહાયક છે, તો પણ કર્મના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાનું અને એ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થયા બાદ તેને કર્મપણે પરિણામવી આત્મા સાથે પૂર્વે જણાવેલી રીતિએ એકાકારપણે સંબંધ કરવાનું કાર્ય વીર્યપરિણુતિ-યોગપરિણામનું જ છે અને તેથી એ વીર્યપરિણુતિને જ બંધનકરણ તરીકે કહેવામાં આવે છે. આત્મા એ કર્મ બાંધનાર કર્તા છે, કર્મપુદ્ગલો એ બાંધવા યોગ્ય-કર્મ છે અને વીર્યપરિણુતિ એ કર્મબંધનમાં અસાધારણ કારણ હોવાથી 'કરણ' કહેવામાં આવે છે.

પ્રાણિમાત્રમાં ન્યૂનાધિક્તયા વીર્યસદ્ભાવ

પ્રથમ સમયોત્પન્ન લઘ્વિ અપયાપ્ત સૂક્ષ્મનિગોદથી લઇને સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય પ્રાણી માત્રમાં વીર્યપરિણામ ન્યૂનાધિક્તપણે અવશ્ય રહેલ હોય છે, કારણકે વીર્યાંતર કર્મ જીવ માત્રને (છદ્મસ્થની અપેક્ષાએ) ક્ષયોપશમભાવે વર્તીતું હોય જ છે. કાર્ષ આત્માને જો મન્દ ક્ષયોપશમ હોય તો તેને મન્દ વીર્ય હોય અને તીવ્ર ક્ષયોપશમ હોય તો તીવ્ર ક્ષયોપશમ હોય. (કેવલી ભગવંતોએ વીર્યાંતરણ કર્મનો સર્વથા ક્ષય કરેલો હોવાથી તેઓને ક્ષાયિક ભાવનું વીર્ય હોય છે.) પ્રથમ સમયોત્પન્ન લઘ્વિઅપયાપ્તો સૂક્ષ્મનિગોદનો જીવ સર્વ

[૨૫૮]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૭]

જઘન્ય વીર્યવાળો છે અને સંસિપ્તચેન્દ્રિયમાં યથાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વીર્યવાળો આત્મા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અહીં બન્ધન તેમજ આગળ કહેવાતા સંક્રમાદિ દરેક કાર્યોમાં સકરણુ (પરિસ્પંદાયમાન વ્યાપારવાળું) વીર્ય લેવાનું છે, પણ અકરણુ વીર્ય (વ્યાપાર વિનાના વીર્ય) ને ગ્રહણ કરવાનું નથી.

અસંખ્ય યોગસ્થાનો

જગતમાં જે અનંત સંસારી જીવો છે તે જીવો પૈકી કોઈ પણ એક જીવને સદાકાળ એક સરખું જ વીર્ય હોય એવો એકાંત નિયમ નથી; ક્ષયોપશમ પ્રમાણે તે વીર્યમાં પણ ન્યૂનાધિકપણું થયા કરે છે. અને કોઈ વખતે અમુક સમય સુધી એક સરખું પણ વીર્ય રહી શકે છે. એ વીર્યની તરતમતાને અંગે ઉત્પન્ન થતા યોગસ્થાનો એકંદર અસંખ્ય છે. યદ્યપિ જીવોની સંખ્યા અનંત છે, તોપણ સમાન યોગસ્થાનવાળા ઘણા ઘણા જીવો પ્રાપ્ત થતા હોવાથી યોગસ્થાનોની સંખ્યા તો અસંખ્યાતી જ જ્ઞાની મહર્ષિઓએ જણાવેલ છે.

વીર્યપરિણામનું વિચિત્રતાગર્ભિતપણું અને તેથી એક સાથે થતાં જુદાં જુદાં કાર્યો.

આ યોગસ્થાન કિંવા વીર્યપરિણામવિશેષ કે જેને આપણે બન્ધન અર્થાત્ આત્મા અને કર્મબન્ધમાં અસાધારણ કારણ તરીકે ગણી તેને 'કરણુ' તરીકે કહેલું છે, તે કરણુ (વીર્યપરિણામવિશેષ) વડે એકલું ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આત્મા અને કર્મના બંધનું જ કાર્ય થાય છે તેમ સમજવાનું નથી, પણ જે વીર્યપરિણામવિશેષ વડે આત્મા અને કર્મના બન્ધનું કાર્ય થાય છે તે જ વીર્યપરિણામ એવો વિચિત્રતાગર્ભિત છે કે તેના વડે આગળ કહેવાતાં સંક્રમ અપવર્તના આદિ કાર્યો પણ થાય છે. જો એ પ્રમાણે ન હોય તો જે સમયે કર્મબન્ધનું કાર્ય થાય તે સમયે કર્મનો સંક્રમ-કર્મની અપવર્તના, ઉદીરણાદિ કોઈ પણ કાર્યો ન થઈ શકે. અને એક સાથે યથાયોગ્ય બન્ધસંક્રમાદિ થાય છે તે તો નિશ્ચિત વસ્તુ છે. શરીરમાં વર્તતી પાચનશક્તિ વિચિત્રતાગર્ભિત હોવાથી જેમ કોઠામાં જતું અન્ન વગેરે તે શક્તિવિશેષ વડે સાત ધાતુ અને આઠમો મલ એમ આઠ વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે, અથવા સાચા મોતીના વિભાગો પાડવા માટે નાના મોટા છિદ્રોવાળી માલણીમાં એક સાથે મોતી નાખવા છતાં દરેક મોતી પોતાના પ્રમાણાનુસાર છિદ્ર દ્વારા સ્વયોગ્ય વિભાગમાં જ યુગપદ્ વહેંચાઈ જાય છે તે પ્રમાણે વિચિત્રતાગર્ભિત પરિણામ-વિશેષ વડે બંધ સંક્રમાદિ કાર્યો પણ યથાસંભવ એક સમયે થયા કરે છે.

સંક્રમકરણની સક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા

સંક્રમનો સામાન્ય અર્થ 'પલટો' એવો થાય છે. અહીં પણ તેવો જ અર્થ કરવાનો છે. સામાન્ય રીતે જગતનો એ વ્યવહાર હોય છે કે-માણસ પોતે જેવો હોય તેવો ખીજને બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; સદ્ગુણી માણસ અન્ય વ્યક્તિઓને સદ્ગુણસંપન્ન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; જ્યારે દુર્ગુણી માણસ અન્ય વ્યક્તિઓ પોતાના જેવી થાય તેમ ઈચ્છે છે અને તેને લાયક પ્રયાસ કરે છે. આ સંક્રમનો પ્રસંગ લગભગ તેવો જ છે. જે વ્યક્તિ જે સમયે જેવા પ્રકારનું શુભ-અશુભ કર્મ બાંધતી હોય તે વખતે પૂર્વનાં બંધાયેલાં અર્થાત્ રસ્તામાં રહેલાં અજ્ઞાતીય કર્મો અધ્યમાન-અંધાતાં કર્મના જેવાં થઈ જાય છે, તેનું નામ સંક્રમ છે.

અંક ૪]

શ્રી 'કર્મપ્રકૃતિ'ના વિષયોનું સંક્ષિપ્ત તારણ

[રપટ]

ઉદાહરણ તરીકે આપણે વિચારીએ, જેમકે-એક આત્મા વર્તમાનમાં અશાતાવેદનીય કર્મ બાંધે છે. તે અશાતા વેદનીયના બંધ વખતે પ્રથમનું બાંધેલું શાતા વેદનીય કે જે આત્મ-સત્તામાં પડેલ હતું તે જો કરણસાધ્ય હોય અર્થાત્ આગળ જાણાવવામાં આવતી નિકાચિત અવસ્થાવાળું ન થયું હોય તો અશાતાવેદનીય રૂપે થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે એક આત્મા શાતાવેદનીયનો બંધ કરતો હોય તે સમયે પ્રથમનું બાંધેલું જે અશાતાવેદનીય કે જે આત્મસત્તામાં પડેલ હતું તે પણ જો કરણસાધ્ય હોય તો શાતાવેદનીયરૂપે પરિણામ પામે છે, અર્થાત્ તે પૂર્વબદ્ધ અશાતાવેદનીયનો શાતાવેદનીય રૂપે સંક્રમ થયા પછી; તેનું નામ જ શાતાવેદનીય થાય છે અને તેનો અનુભવ પણ શાંતિ રૂપે ભોગવાય છે, પરંતુ અશાતા રૂપે ભોગવવો પડતો નથી. આ પ્રમાણે આત્મામાં જે વખતે જેવો શુભાશુભ પરિણામ હોય અને તે શુભાશુભ પરિણામને અનુસારે જેવો શુભાશુભ કર્મબંધ થતો હોય તે વખતે સત્તામાં રહેલાં સન્નતીય કર્મોનો અધ્યમાન કર્મના સરખો પલટો થાય છે. 'સંક્રમ' ને માટે એટલો એક સામાન્ય નિયમ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે કે-“અધ્યમાન કર્મમાં સત્તાગત સન્નતીય કર્મનો પલટો થાય છે.” જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ જે મૂલ પ્રકૃતિઓ-કર્મના મૂલ વિભાગો છે તેનો પરસ્પર સંક્રમ થતો નથી. આયુષના તો ચારે ઉત્તર ભેદોમાં પણ પરસ્પર સંક્રમનો અભાવ છે, જ્યારે મોહનીય કર્મને અંગેના દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ એ બન્નેનો પરસ્પર પલટો થઈ શકતો નથી. અહીં તો ફક્ત 'સંક્રમ' નો સામાન્ય અર્થ લખવા પૂરતો જ ઉદ્દેશ હોવાથી તેને અંગેના અપવાદો, સંક્રમના ભેદો, પ્રદેશ સંક્રમમાં બતાવેલાં યથા પ્રવૃત્તસંક્રમ, વિધ્યાતસંક્રમ, ગુણસંક્રમ, સર્વસંક્રમ, ઉદ્દગલના સંક્રમ, સ્તિભુક સંક્રમ આદિ વિભાગોનું સ્વરૂપ તો કર્મપ્રકૃતિગ્રન્થ અને તેની સુવિસ્તૃત ટીકાથી જાણવા યોગ્ય છે.

બંધાયેલું કર્મ ભોગવવું જ પડે તેવો નિયમ નથી

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કર્મ બંધાયા બાદ પણ જો એ કર્મમાં આગળ જાણાવવામાં આવશે તે નિકાચિત અવસ્થા પેદા ન થયેલ હોય, તો એ પૂર્વબદ્ધ કર્મ જે રીતે બંધાયેલ હોય તે રીતે જ તેનાં ફળ ભોગવવાં પડે તેવો એકાંત નિયમ નથી. આ સંક્રમકરણયોગ્ય પરિણામવિશેષોથી તે બદ્ધ કર્મમાં પણ પલટો થાય છે; શુભ કર્મ અશુભરૂપે થાય છે અને અશુભ શુભરૂપે પણ થઈ જાય છે. મોક્ષાભિલાષી ભવ્યાત્મા બરાબર જાગૃતિ રાખે અને જેમ અને તેમ આત્માને સંક્લિષ્ટ પરિણુતિવાળો ન થવા દેતાં વિશુદ્ધિ તરફ લક્ષ્ય રાખે તો જરૂર ઉપરના નિયમ પ્રમાણે અશુભ કર્મ પણ શુભ રૂપે પલટો પામી તે આત્માને પુન્યનો સુખશાંતિનો અનુભવ કરાવે છે, અને અનુક્રમે આગળ વધતો આત્મા સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી મુક્તિસુખને પણ પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉદ્વર્તનાકરણ અને અપવર્તનાકરણ

આ બન્ને કરણો સંક્રમકરણનાં જ રૂપાન્તરો છે. સંક્રમકરણમાં અધ્યમાન પ્રકૃતિ-એ પતદ્વય તરીકે હતી અને સત્તાગત એ સંક્રમ્યમાણ હતી. અર્થાત્ સંક્રમનો મુખ્ય વિષય 'અન્ય પ્રકૃતિનું (સન્નતીય) અન્ય અન્ય પ્રકૃતિરૂપે થવું' એ રીતિએ સંક્ષિપ્તપણે સમજાવેલ છે.

[૨૬૦]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૭]

ન્યારે આ ઉદ્ધવર્તનાકરણ અને અપવર્તનાકરણનો વિષય મુખ્યત્વે સ્વ-પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ જ રહેલો છે. તાત્પર્ય એ છે કે-હમણા જ જણાવેલ સંક્રમકરણ એ મુખ્યત્વે પરપ્રકૃતિ વિષયક છે અને આ બંને કરણોમાં પ્રધાનપણે સ્વ પ્રકૃતિની અપેક્ષા અર્થાત્ સ્વસંક્રમ છે અને તે પણ સ્વપ્રકૃતિનાં સ્થિતિ તથા રસની અપેક્ષાએ જ સમજવાનો છે. ઉદ્ધવર્તનાનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે-પૂર્વબદ્ધ કર્મમાં સ્થિતિ તથા રસની વૃદ્ધિ કરવી. અને અપવર્તનાનો સંક્ષિપ્ત અર્થ એ છે કે-પૂર્વબદ્ધ કર્મમાં સ્થિતિ તથા રસની હાનિ કરવી.

ઉદ્ધવર્તનાનું ઉદાહરણ

એક આત્માએ તત્પ્રાયોગ્ય મધ્યમ અથવા વિશુદ્ધ પરિણામ વડે, કાર્થ અશુભ કર્મની, દાખલા તરીકે મતિજ્ઞાનાવરણીયની, મધ્યમ અથવા તેથી પણ ઓછી સ્થિતિ બાંધી અને તેમાં મન્દભાવનો રસ ઉત્પન્ન કર્યો. ત્યારબાદ તે આત્માના પરિણામમાં પલટો થયો. મધ્યમ ભાવ અથવા તત્પ્રાયોગ્ય વિશુદ્ધ પરિણામને બદલે સંકિલ્પ-સંકિલ્પતર પરિણામો થવા લાગ્યા. તે અવસરે તે સંકિલ્પ-સંકિલ્પતર પરિણામ દ્વારાએ મતિજ્ઞાનાવરણીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-તેમજ તીવ્ર રસ બાંધવો શરૂ કર્યો. જે અવસરે પૂર્વોક્ત સંકિલ્પ પરિણામ વડે મતિજ્ઞાનાવરણીયનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબદ્ધ તથા રસબદ્ધ થાય છે તે અવસરે તે બદ્ધભાવ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ રસવાળી મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મની લતામાં અગાઉ મધ્યમ કિંવા વિશુદ્ધ પરિણામ વડે બાંધેલી મધ્યમ કિંવા જઘન્ય સ્થિતિ-રસવાળી મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મની લતાને સંક્રમાવે છે, અર્થાત્ બદ્ધમાન લતાના જેવી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-રસવાળી પૂર્વબદ્ધ લતાને પણ કરે છે. આનું નામ ઉદ્ધવર્તના કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે—“જે વીર્ય વિશેષવાળી પરિણુતિ વડે પૂર્વબદ્ધ અદ્વસ્થિતિ-રસવાળી સમાન જાતીય કર્મલતામાં વર્તમાન સમયે બદ્ધમાન લતાના સરખો વધારે સ્થિતિરસ કરવામાં આવે તેનું નામ ઉદ્ધવર્તનાકરણ કહેવાય છે.

અપવર્તનાની ઉદાહરણ સાથે વ્યાખ્યા

તે જ પ્રમાણે જે વીર્યવિશેષવાળી પરિણુતિ વડે પૂર્વબદ્ધ અધિક સ્થિતિ-રસવાળી સમાન જાતીય કર્મલતામાં વર્તમાન સમયે બદ્ધમાન કર્મલતાના સરખો અદ્વસ્થિતિરસ કરવામાં આવે તેનું નામ અપવર્તનાકરણ કહેવાય છે. જેમકે-એક આત્મા વર્તમાનમાં અધિક સંકલેશ વડે મતિજ્ઞાનાવરણીયની અધિક સ્થિતિ તથા અધિક રસ બાંધે છે. થોડા વખત બાદ પરિણામનો પલટો થતાં તે જ આત્માએ તે જ મતિજ્ઞાનાવરણીયની અદ્વસ્થિતિ તથા અદ્વ રસ બાંધવો શરૂ કર્યો. એ અવસરે તે બદ્ધમાન અદ્વસ્થિતિ તથા અદ્વરસવાળી મતિજ્ઞાનાવરણીયની લતામાં, પૂર્વબદ્ધ અધિક સ્થિતિવાળી તથા અધિક રસવાળી મતિજ્ઞાનાવરણીયની લતા સંક્રમી જાય અર્થાત્ વર્તમાન સમયે બદ્ધમાન લતાના અદ્વસ્થિતિ-રસ જેવો પૂર્વબદ્ધ લતાનો સ્થિતિ-રસ થઈ જાય તેનું નામ અપવર્તના છે.

આ ઉદ્ધવર્તના-અપવર્તના કરણ ધણું જ સંક્ષિપ્તપણે તે તે કર્મપ્રકૃતિ પ્રમુખ ગ્રંથોમાં આપેલ છે, પરંતુ સમજવું ધણું જ ગહન છે. તેમાં નિર્બાધાત ભાવિની અપવર્તના, વ્યાધાત ભાવિની અપવર્તના, અતિત્થાપના, પતદ્ગ્રહયોગ્ય સ્થિતિસ્થાનો વગેરે વિષયો બહુ જ ઝીણવટથી સમજવા યોગ્ય છે. યથાયોગ્ય ગુરુગમ સિવાય એ વિષયો ખ્યાલમાં આવે તેવા નથી.

(ચાલુ)

जैन आगमों के कुछ महत्त्वपूर्ण विषय

लेखक—श्रीयुत प्रो. जगदीशचन्द्रजी जैन, एम. ए.

जैन आगमों का जैसा चाहिये वैसा व्यवस्थित अध्ययन अभी तक नहीं हुआ। इन ग्रन्थों में अनेक बातें ऐसी हैं जिनसे पूर्व काल की अनेक ऐतिहासिक समस्याओं पर प्रकाश पड़ता है और बहुतसी गुत्थियाँ सुलझती हैं। लोग पहले ज़माने में कैसे रहते थे, विवाह-शादी की कैसी प्रथाएँ थीं, दण्डविधान के क्या नियम थे, स्त्रियों का क्या स्थान था, वेद्यों का क्या पद था, राज्य-व्यवस्था के क्या नियम थे, जैन साधुओं को कैसे कैसे भयंकर कष्टों का सामना करना पड़ता था, जैन संघ को कायम रखने के लिये आचार्यों ने क्या क्या नियम बनाये थे, इत्यादि अनेक विविध बातों का वर्णन जैन आगमों में आता है। यदि इन आगमों का संकलन न किया जाता तो सचमुच भारत की एक बड़ी प्राचीन निधि का लोप हो जाता। यहाँ जैन आगमों के कुछ विषयों का दिग्दर्शन मात्र कराया जाता है।

१ अन्तःपुर

वात्स्यायन के कामसूत्र और कौटिल्य के अर्थशास्त्र में अन्तःपुर का वर्णन आता है। परन्तु जैन आगम साहित्य में जो अन्तःपुर के उल्लेख हैं, वे भिन्न प्रकार के हैं। निशीथचूर्णि में अन्तःपुर के तीन भेद बताये हैं—जीर्ण अन्तःपुर, नवान्तःपुर और कन्यान्तःपुर। जीर्ण अन्तःपुर उसे कहते हैं, जहाँ ऐसी स्त्रियाँ रहती हों जिनका यौवन ढल गया और अपरिभोग्य हों। नवान्तःपुर वह है जहाँ यौवनवाली परिभोग्य स्त्रियाँ वास करती हों। कन्यान्तःपुर वह है जहाँ अप्राप्त-यौवना राजदुहिताएँ आदि रहती हों। किसी सुन्दर कन्या को देखकर राजा-लोग उसे कन्यान्तःपुर में रखवा देते थे। इस तरह के उल्लेख जैन और बौद्ध शास्त्रों में आते हैं। राजभवन में अन्तःपुर का स्थान विशेष महत्त्व का होता था। अर्थशास्त्र में कहा गया है कि प्राकार, परिखा, द्वार और कक्षाओं (ङ्योदी) से परिवेष्टित अन्तःपुर बनवाना चाहिये। बौद्ध जातकों के अनुसार अन्तःपुर में सोलह हजार नाटक-स्त्रियाँ (सोलसहस्सनाटकित्थियो) रहती थीं। इतने बड़े अन्तःपुर को वश में रखना बड़ा कठिन काम था। अतएव राजा को उसकी रक्षा के लिये बहुत से लोगों को नियुक्त करना पड़ता था। 'दंडधर' लोग हाथ में दंड लेकर अन्तःपुर की चारों ओर से रक्षा करते थे। 'दंडारक्खिअ' लोग वे होते थे जो राजाकी आज्ञा से किसी स्त्री अथवा पुरुष को अन्तःपुर में ले जाते थे। कामसूत्र में बताया गया है कि संबंधियों और नौकरों को छोड़कर अन्य किसी को राजा के अन्तःपुर में जानेकी आज्ञा नहीं थी। ब्राह्मण लोग भी स्त्रियों को पुष्प देने के लिये अन्तःपुर में जा सकते थे, और ये लोग परदेमें से स्त्रियों से बातचीत कर सकते थे। जैन साधु और साध्वी भी धर्मकथा के लिये अथवा

[२६२]

श्री जैन सत्य प्रकाश

[१५९]

राजा द्वारा स्थापित अर्हत्प्रतिमा के वन्दन के लिये राजान्तःपुर में जा सकते थे। 'दोवारिय' लोग वे होते थे जो द्वार पर बैठ कर अन्तःपुर की रक्षा किया करते थे। 'वरिसधर' लोग भी अन्तःपुर की रक्षा करते थे। ये लोग अमुक प्रयोगों से उत्पन्न होने के समय ही नपुंसक कर दिये जाते थे। 'महत्तर' लोग अन्तःपुर के कार्यचिन्तक होते थे। ये अन्तःपुर की स्त्रियों को राजा के पास ले जाते थे, क्रतुस्नान करने पर उन्हें कहानियां कहते थे, कुपित होने पर उन्हें प्रसन्न करते थे, और राजा से कहते थे, तथा कारण विदित होने पर दूसरों को आगे करके राजा से निवेदन करते थे। 'कंचुकी' लोग अन्तःपुर का समाचार राजा से निवेदन करते थे। ये लोग वृद्ध होते थे और राजाज्ञा से अन्तःपुर की स्त्रियों के पास जाते थे। स्वयं राजा दुपहर में अन्तःपुर में प्रवेश करता था और स्त्रियों से जैसा जिसका पद होता था, तदनुसार बातचीत करता था। इस प्रकार अन्तःपुर का विशिष्ट वर्णन इन आगमों में मिलता है।

२ आपण-शालायें

जैन आगमों में अनेक प्रकार की शालाओं का उल्लेख आता है। 'कुत्रिकापण' नाम की एक पेसी दुकान होती थी जहाँ तीनों लोकों की सामग्री उपलब्ध होती थी। यहाँ दीक्षा की सामग्री भी मिलती थी, जिसका मूल्य मनुष्य की शक्ति को देखकर लिया जाता था। उदाहरण के लिये सामान्य लोगों से इसका मूल्य पांच रुपये लिया जाता था, मध्यम पुरुषों से हजार रुपये और चक्रवर्ती आदि उत्तम पुरुषों से उसी वस्तु का मूल्य एक लाख रुपये लिया जाता था। उज्जयिनी नगरी में राजा चण्डप्रद्योत के समय इस तरह की नौ कुत्रिकापण मौजूद थीं। सबसे विचित्र बात यह है कि इस दुकान पर भूत भी विकते थे। एक बार भृगु-कच्छ (भरौच) का कोई व्यापारी एक लाख रुपये देकर यहाँ से भूत मोल लेकर आया था। भूत प्रत्येक काम को बहुत जल्दी से कर डालता था। अन्त में व्यापारी ने तंग आकर एक स्तंभ गड़वा दिया और भूत से उस पर चढ़ते-उतरते रहने को कहा। भूतने हार मान ली और वह भरौच में 'भूत तडाग' नामक तालाब बना कर वहाँ से चला आया। इस 'भूत तडाग' तालाब का उल्लेख खारवेल के शिलालेख में भी आता है। 'व्याघ्रणशाला' नाम की एक दूसरी शाला का उल्लेख भी बृहत्कल्पसूत्र भाष्य में आता है। यह शाला तोसलि देश में थी। उसमें एक अग्निकुंड था, जिसमें हमेशा आग प्रज्वलित रहती थी। इस शाला में स्वयंवर के लिये दासकी एक लड़की और बहुत से दास के लड़के प्रवेश करते थे। कन्या जिसको पसंद कर लेती थी, उसके साथ कन्या का विवाह हो जाता था। कुम्हारों के बर्तन बेचने के लिये एक अलग स्थान होता था। इसे 'पणितशाला' कहते थे। कभी वणिक लोग भी कुम्हारों से बर्तन खरीद कर इस शाला में बेचते थे। 'भाण्डशाला' में कुम्हार लोग घट, शराव आदि बर्तन सुरक्षित रूपसे रखते थे। 'कर्मशाला' में कुम्हार घट आदि बर्तन बनाने का काम करते थे। 'पचनशाला' में कुम्हार लोग बर्तन पकाते थे। 'कम्मंतशाला'

अध्या ४]

जैन आगमों के कुछ महत्वपूर्ण विषय

[२६३]

में नाई के उस्तरे आदि पर धार लगाने का काम होता था । 'गंजसाला' में धान्य कूटे जाते थे । 'महाणससाला' में विविध अशन, पान आदि भोज्य तैयार किये जाते थे । 'कोठागार' में सत्तरह प्रकार के धान्य रहते थे । 'भंडागार' में सोलह प्रकार के रत्न रहते थे । 'पाणागार' में सुरा, सीधु, खंडन, मत्स्यंडिका, मृद्रीका आदि अनेक प्रकार की शराब मिलती थीं । 'खीरघर' में दूध, दही, मक्खन और मट्ठा मिलते थे । इसी तरह सुणसाला, तणसाला, तुससाला, जाणसाला, जुगसाला, उत्तरसाला आदि विविध शालाओं का निशीथ-चूर्ण में उल्लेख आता है । स्वयं हेमचन्द्राचार्यने पर्णशाला, चन्द्रशाला, कुप्यशाला, तैलशाला, सूदशाला, हस्तिशाला, वाजिशाला, गोशाला, चित्रशाला, तन्तुशाला, नापितशाला, पानीयशाला आदि शालाओं का उल्लेख 'अभिधानचिन्तामणि' कोष में किया है ।

३ उद्यान-वन-कानन आदि

पहले नागरिक लोग उद्यान-यात्रा के बहुत शौकीन होते थे । कामसूत्र में इन यात्राओं के अनेक उल्लेख आते हैं । लोग प्रातःकाल भोजन आदि साथ लेकर इन उद्यानों में क्रीड़ा के लिये जाते थे । ललितविस्तर नामक बौद्धग्रन्थ में बोधिसत्त्व के परिभोग के लिये कपिल वस्तु के इर्दगिर्द पांचसौं उद्यानों के होने का उल्लेख आता है । लोग दिनभर इन उद्यानों में आमोद-प्रमोद करते, और शाम को घर लौटते थे । कभी तो लोग उद्यानयात्रा के प्रसंग पर वेश्याओं को भी साथ ले जाते थे । 'नायाधम्मकहा' में चम्पानगरी के दो सार्थवाह पुत्रों की कथा आती है । ये लोग देवदत्ता गायिका को लेकर सुभूमिभाग उद्यान में क्रीड़ा के लिये गये थे । इन लोगोंने उद्यान में क्रीड़ा के लिये वस्त्राच्छादित एक मण्डप तैयार कराया और वहां खूब आनन्द किया । उद्यानयात्रा के प्रसंग पर कुक्कुट, तावक, मेघ आदि के युद्ध भी हुआ करते थे । और लोग पुष्करिणी आदि में जलक्रीड़ा किया करते थे । इन्द्रमह आदि उत्सव मनाने के लिये भी लोग उद्यान में जाते थे । जैन आगमों के टीकाकारोंने उज्जाण (उद्यान), आराम और निज्जाण में परस्पर अन्तर बताया है । जहाँ पत्र, पुष्प, फल और छायावाले बहुत से वृक्ष हों, उसे 'उद्यान' कहते हैं । उद्यान में उत्सव-अनुत्सव पर लोग अच्छे अच्छे वस्त्रादि पहन कर भोजन साथ लेकर आमोद के लिये जाते हैं । उद्यान नगर के पास होता है और यान-वाहन का क्रीडास्थान होता है । 'आराम' नगर से बहुत दूर नहीं होता । तथा आराम में माधवी लतादि कुंजों में दम्पति क्रीड़ा के लिये जाते हैं । 'निज्जाण' राजा आदि के लिये ही होता है, उसमें अन्य लोग नहीं जा सकते । इसी प्रकार वन, कानन आदि में अन्तर बताया गया है । जो नगर से दूर हो और जहाँ एक जाति के वृक्ष हों, उसे वन कहते हैं, जहाँ अनेक जाति के उत्तम वृक्ष हों, वह 'वनखंड' है, जहाँ वृक्षों की पंक्ति है उसे 'वनराजि' कहते हैं । अथवा जहाँ एक जातीय तथा अन्य वृक्षों की पंक्ति हो, उसे वनराजि कहते हैं । जहाँ सामान्य वृक्ष हों और जो

[२६४]

श्री जैन सत्य प्रकाश

[५५ ७]

नगर के पास हो उसे 'कानन' कहते हैं। अथवा जहां स्त्री-पुरुष जाकर उपभोग करते हों; अथवा जहां पुराने वृक्ष हों उसे कानन कहते हैं।

इस तरह के एक नहीं सैकड़ों उल्लेख जैन आगम-ग्रन्थों में आते हैं। यहां उन सबका उल्लेख करना संभव नहीं। इन ग्रन्थों में राजा, ईश्वर, गणनायक, दण्डनायक, तलवर, मांडविय, कोहुंविय, मंत्री, महामंत्री, गणक, अमात्य, चेट, इभ्य, श्रेष्ठी, सेनापति, सार्थवाह, पीठमर्द, दूत, संधिपाल, तथा शकट, रथ, यान, जुग्ग, गिह्ली, थिह्ली, शिविका, स्यन्दमानी, तथा ग्राम, नगर, निगम, राजधानी, खेट, कर्बट, मडुंब, द्रोणमुख, पत्तन, आकर, आश्रम, सन्निवेश, स्तूप, विहार आदि अनेक शब्दों की परिभाषायें मिलती हैं जो इतिहासशोधकों के लिये बहुत काम की हैं। स्वयं कौटिल्य अर्थशास्त्र के विद्वान् सम्पादक डाक्टर शामशास्त्री ने अर्थ-शास्त्रगत अनेक स्थलों को समझाने के लिये टिप्पणी में प्रश्नव्याकरण, राजप्रश्नीय आदि आगमों की टीकाओं के उद्धरण दिये हैं। वास्तव में जैन आगम साहित्य बहुत विपुल है। उसमें बहुत सी बातें ऐसी हैं जो अन्यत्र नहीं मिलतीं। इस साहित्यको पाली त्रिपिटक से किसी भी तरह कम प्रामाणिक नहीं कहा जा सकता। लेकिन केवल शास्त्र-पूजा से कुछ नहीं होता। आवश्यकता है इस साहित्य का वैज्ञानिक ढंग से विश्लेषण कर-अध्ययन कर प्रकाश में लाने की।

निह्नववाद

लेखक—पू. मुनिमहाराज श्री धुरंधरविजयश

(कमांडे ७२ थी गालु)

त्रील निह्नव आर्य आपाढाचार्य (थी) अव्यक्तवादीओ

(२) शास्त्रार्थविलास

न्यारे आर्य आपाढाचार्य स्वर्गमां यादया गया ते मुनिओओ वंदनादि व्यवहार छोडी दीधो ते कहेवा लाग्या के डालु देव छे ते डालु मुनि छे ते समजतुं नथी. ते समये स्थविर मुनिओ ते मुनिओते समजववा लाग्या अने अव्यक्तवादीओ पोतानुं वक्तव्य कहेवा लाग्या अने समज्या नछी. ते मुनिओ वचये गालेल परस्पर वक्तव्य आ प्रमाणे छे.

स्थविर—मुनिओ! तमे तमाराथी चारित्रपर्याये वृक्ष रत्नाधिक मुनिओ प्रत्ये वन्दन वगेरे शा डारणुथी करता नथी? अने तमारी भति प्रमाणे स्वच्छन्दपणे विचरे छे.

मुनिओ—अमे वंदन वगेरे व्यवहार छोड्यो छे ते सकारण छे, डारणु के अमे विशिष्ट जानी नथी अने तेथी अमे जाली शकता नथी के डालु मुनि छे ते डालु देव छे? आ आपाढादेवना प्रसंग पछी अमारां हृदयो शंकित थयां छे ते तेथी न्यांसुधी अमने निर्णय न थाय त्यांसुधी अमे डाधने पणु वंदन करीओ ने कदाय ते देव होय तो अमने असंयमीने वन्दन कर्याते दोष लागे अने अप्रतीने प्रती तरीके सम्बोधवाथी भूषावाद्भिर-भणुप्रतते विनाश थाय, माटे अमे वंदन आदि व्यवहारने नथी अनुसरता ते युक्त छे.

અંક ૪]

નિહનવવાદ

[૨૬૫]

સ્થ૦—જો તમને એવો સન્દેહ હોય તો તમે જ્યેષ્ઠ મુનિઓને પૂછી જુઓ કે તમે દેવ છો કે મુનિ? જો તેઓ કહે કે અમે મુનિ છીએ, દેવ નથી, તો પછી તેમને વંદનાદિ કરવામાં શું હરકત છે? મુનિ જૂઠા જવાબ આપે નહિ અને કદાચ તમને એમ લાગતું હોય કે અમને છેતરવા માટે આ દેવરૂપ મુનિઓ અસત્ય કહે છે કે અમે મુનિઓ છીએ, તો પછી જ્યારે આપાઢદેવે જે કહ્યું કે ‘હું દેવ છું’ તે પણ અસત્ય કેમ ન હોય?

મુ૦—આપાઢદેવે અમને કહ્યું કે ‘હું દેવ છું, મુનિ નથી’ ત્યારે અમને સન્દેહ તો થયો, પણ પછી દેવનું જે સ્વરૂપ હોય છે તે પ્રમાણે અમને દેખાયું ને તેથી અમારો સંદેહ દૂર થયો, માટે અમને તે દેવના વચનમાં કશી શંકા નથી. મુનિઓ અસત્ય ન બોલે તે અમે માનીએ છીએ. પરંતુ આ બોલે છે તે મુનિ જ બોલે છે તે અમે કેમ માનીએ? કદાચ દેવ મુનિરૂપે હોય ને તે અમને કસાવવા-ગમ્મત કરવા માટે અસત્ય બોલતા હોય તો શી ખબર પડે? દેવને કંઈ અસત્ય નહિ બોલવાનો નિયમ નથી માટે અમને શંકા રહે છે ને તેથી અમે તે તે ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તતા નથી.

સ્થ૦—દેવાનુગ્રિયો! જરા તો વિચાર કરો કે દેવ ક્યાં નવરા હોય છે કે જે કોઈની નહિ ને તમારી મસ્કરી કરવા માટે મુનિનો વેષ લઈને તમારી સાથે રહે. તેમને દેવલોકમાં એટલું સુખ હોય છે કે તેઓ વિશિષ્ટ કારણો સિવાય અહીં આવતા પણ નથી, તો રહેવાની તો વાત જ શી કરવી? વળી તેમને મસ્કરી કરવાનાં બીજાં સ્થાનો ક્યાં બોધ્યાં છે?

મુ૦—દેવ કારણ સિવાય અહીં આવતા તો નથી. પણ જેમ આપાઢદેવ અહીંના વાતાવરણમાં પણ દિવ્ય પ્રભાવથી રહેતા હતા તેમ અન્ય દેવો પણ અનેક પ્રકારના વિનોદમાં એક આવો વિનોદ કરવા માટે મુનિનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને રહ્યા હોય તો ખબર શી પડે?

સ્થ૦—તમારા આ સર્વ કહેવાનો એ અર્થ થાય છે કે તમે જ્ઞાનથી કોઈ પણ ગતિને નિર્ણય કરી શકતા નથી ને બધી બાબતમાં શંકા કરી અવ્યક્તવાદ તરફ ખેંચાઓ છો અને તેની પુષ્ટિ માટે આવું અનુમાન કહ્યો છો—“જે કોઈ જ્ઞાન છે, તે નિશ્ચય કરનારું નથી, જ્ઞાન હોવાથી. જે પ્રમાણે આપાઢાચાર્ય માટેનું જ્ઞાન.”

મુ૦—હા! તમારું કથન યથાર્થ છે. અમને અત્યારસુધી આચાર્યમાં આચાર્યની મતિ હતી, પણ છેવટ તે બુદ્ધિ મિથ્યા થઈ તેથી અમને થયું કે જ્ઞાનથી કંઈ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. જેમ આચાર્ય સમ્યન્ધી જ્ઞાનથી થયેલ નિર્ણય તે જૂઠું થયો તેમ અન્ય પણ નિર્ણયો જૂઠું કેમ ન હોય? ને તેથી અમને આ મુનિઓ સમ્યન્ધી જ્ઞાન પણ અનિશ્ચિત જ રહે છે અને તે પ્રમાણે અમે સર્વ પદાર્થોને અવ્યક્ત માનીએ છીએ.

સ્થ૦—તમે જે અનુમાનથી એવા નિર્ણય ઉપર આવો છો કે પદાર્થ માત્ર અવ્યક્ત છે તો તે અનુમાન જ્ઞાન છે કે બીજું કંઈ? જો જ્ઞાન છે તો હમણાં જ તમે કહ્યું કે જ્ઞાનથી નિર્ણય થઈ શકતો નથી માટે અનુમાનથી પણ નિર્ણય થશે નહિ. અનુમાનથી નિર્ણય નહિ થાય એટલે અવ્યક્તપણું અનિશ્ચિત જ રહેશે. અને જો તમે એમ કહેશો કે અજ્ઞાન છે ને નિશ્ચય પણ કરનાર છે તો તમે તમારો પક્ષ છોડી દો છો ને પક્ષના ત્યાગ સાથે આ જ્ઞાનથી તેમ અન્ય જ્ઞાનોથી પણ નિર્ણય થઈ શકે છે એમ માનવું પડશે. વળી જ્ઞાનથી નિર્ણય નથી થતો એવી તમારી જે પ્રતિજ્ઞા છે તેમાં તમે જ્ઞાનથી સર્વથા નિર્ણય નથી થતો એમ કહો છો? કે કાંઈક થાય છે ને કાંઈક નથી થતો તેમ કહો છો?

[૨૬૬]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૭]

મુ૦—શ્રુતજ્ઞાનથી કોઇ પણ પદાર્થમાં નિર્ણય કરી શકાતો જ નથી. છેવટ તે જ્ઞાનથી દરેક પદાર્થો શકિત જ રહ્યા કરે છે. જ્યાંસુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી પરોક્ષ જ્ઞાનથી થતું જ્ઞાન પણ પરોક્ષ જ રહે છે, અનિશ્ચિત જ રહે છે.

સ્થ૦—જો શ્રુતજ્ઞાનને તમે નિર્ણય કરાવનારું નથી માનતા તો ‘સ્વર્ગ છે, મોક્ષ છે, તપ જપ કરવાથી, લોચ વગેરે કાયકળ સહન કરવાથી આત્મશુદ્ધિ થતાં થતાં તે પ્રાપ્ત થાય છે ને તેથી વિપરીત બાહ્ય પરિણતિથી અને વિષયોમાં રાચવા-માચવાથી દુર્ગતિના ભાજન થાય છે’ વગેરે પણ શ્રુત જ્ઞાનથી જ જણાય છે, તો તે પણ શકિતમાની શા માટે તપ જપ વગેરે છોડી દેતા નથી ને વિષયોમાં રાચતા નથી ?

મુ૦—શ્રુતજ્ઞાન સ્વયં અનિશ્ચયકારી છે, પરંતુ આ તપજપ વગેરેનો ઉપદેશ અને સ્વર્ગ મોક્ષ વગેરેની સ્થિતિ જે શ્રુતજ્ઞાનથી થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન વાસ્તવિક શ્રુતજ્ઞાન નથી, પરંતુ ત્રણે કાળના સર્વભાવને પૂર્ણ સત્યપણે જાણનાર કેવળજ્ઞાનમાંથી ઊતરી આવેલ છે. જે શ્રુતજ્ઞાનને અમે અનુસરીએ છીએ તે શ્રુતજ્ઞાનના ઉપદેશક તીર્થંકર પ્રભુ છે. તે પ્રભુમાં અમને વિશ્વાસ હોવાથી અમને તેમના વચનરૂપ શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ વિશ્વાસ છે. ને તેથી અમે તપ-જપાદિમાં અનુસરીએ છીએ.

સ્થ૦—જો તમે સર્વજ્ઞ પ્રભુએ કહેલ શ્રુતજ્ઞાનને પ્રમાણ માની અનુસરો છો તો તે પ્રભુએ જ કહ્યું છે કે હજુ આ ભરતમાં ૨૧ હજાર વર્ષ સુધી સંયમધર્મ રહેનાર છે, તે પાલન કરનાર મુનિઓની પીછાન માટે તેનાં લિંગો પણ તેઓએ બતાવેલ છે, જેમકે—જેઓ સર્વથા જીવહિંસા ન કરતા હોય, જૂઠું ન ખોલતા હોય, ચોરી ન કરતા હોય, બ્રહ્મચર્ય પાલન કરતા હોય ને પરિગ્રહી ન હોય, રાત્રિભોજનનો જેમને ત્યાગ હોય, આવશ્યક નિયમોમાં ને શુદ્ધ આચાર-વિચારના પાલનમાં જેઓ તત્પર હોય; તેઓ મુનિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણેના લિંગો જ્યાં જણાતાં હોય ત્યાં મુનિપણું જાણવું અને વંદનાદિ સર્વ વ્યવહારને અનુસરવું તેમાં કંઈ દોષ નથી. જે માટે કહ્યું છે કે:

જહ જિણમયં પમાણં મુણિત્તિ તા બજ્જકરણસંસુદ્ધં ।

દેવંપિ વંદમાણો વિસુદ્ધમાવો વિસુદ્ધો ડ ॥

જો તમને જિનમત પ્રમાણ છે તો બાહ્ય ક્રિયાઓથી વિશુદ્ધ એવા મુનિને તે દેવ હોય તો પણ વિશુદ્ધ ભાવે વંદન કરવું તે વિશુદ્ધ જ છે. (તેમાં કંઈ પણ દોષ નથી.)

મુ૦—અમને તમારાં વચન પ્રમાણ છે. અમે સર્વ મુનિઓને બાહ્ય લિંગથી મુનિ માની અનુસરીએ છીએ, પરંતુ આચાર્યનો પ્રસંગ થયા બાદ અમને સર્વ સ્થળે શંકા રહ્યા કરે છે. અમારાં ચિત્ત એટલાં તો વિહ્વળ થઈ ગયાં છે કે અમે કોઈ પણ જાતનો એક નિર્ણય કરી શકતા નથી ને તેથી શંકિત હૃદયે વંદનાદિ ક્રિયાઓ કરવી તે કરતાં ન કરવી તે જ વધારે સારું સમજાય છે, માટે અમે તેમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી.

સ્થ૦—જો એવી શંકાથી તમે પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરતા હો તો તમારા હૃદયથી તમને સર્વ પદાર્થોમાં શંકા છે તો શા માટે આહારપાણી, વસ્ત્રપાત્ર આદિનો ત્યાગ કરતા નથી, કારણ કે તેમાં પણ શી ખચર પડે કે આ ભાત છે કે બીજું કંઈ ? આ પાણી છે મદિરા ? આ વસ્ત્ર છે કે દોરો અથવા સર્પ ? આ પાત્ર છે કે પત્થર ? માટે એક પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરો છો તો બીજી પ્રવૃત્તિઓનો પણ શા માટે ત્યાગ કરતા નથી ?

અંક ૪]

નિહનવવાદ

[૨૬૭]

મુ૦—શ્રુતજ્ઞાનથી પદાર્થમાં અંશે અંશે તો નિશ્ચય થાય છે ને તેથી વસ્ત્રપાત્ર, ભાત-પાણી વગેરેમાં ખબર પડે છે કે આ ભાત જ છે, આ પાણી જ છે, આ વસ્ત્ર જ છે, આ પાત્ર જ છે પણ પત્થર નથી. અને તે પ્રવૃત્તિઓ અનિવાર્ય હોવાથી અમે ચાલુ રાખી છે.

૨થ૦—જેમ તેમાં તમે કંઈક નિશ્ચય કરી પ્રવૃત્તિ કરો છો તે જ પ્રમાણે મુનિઓના વંદનાદિમાં પણ બાહ્ય લિંગોથી કંઈક નિર્ણય કરી પ્રવૃત્તિ કરો. શ્રુતજ્ઞાનથી તમે આન્તર પરિણામ ન જાણી શકતા હો તો પણ બાહ્ય પરિણામ તો જાણી શકાય છે.

મુ૦—અમને ભાતપાણી વગેરે વહોરવામાં કોઈ પણ સમય ભાતને બદલે બીજું કે પાણીના બદલે મંદિરા આવી નથી ને તેથી અમને તેમાં શંકા રહેતી નથી, પણ આ મુનિઓના વિષયમાં તો અમારું હૃદય ડબ્બ્યા જ કરે છે. દૂધથી દાઝેલો જેમ ઊસને પણ ફૂંકી ફૂંકીને પીવે છે ને દૂધ સામું તો જોતો જ નથી તેમ અમને આ વંદનાદિમાં ઉલ્લાસ જ થતો નથી.

૨થ૦—જો તમને એમ જ છે તો તમે કેટલી વાર મુનિઓને દેવ સ્વરૂપે જોયા ? આ આષાઢદેવ સિવાય તમારી પાસે બીજું કયું દષ્ટાન્ત છે, કે જેથી તમારું હૃદય શંકિત જ રહ્યા કરે છે, માટે ભાતપાણીની જેમ આમાં પ્રવૃત્તિશીલ બનો. વળી ધણો સંવાદ એવો મળે છે કે બધા મુનિઓ જ છે, છતાં કદાચ એમ પણ માની લો કે બધા મુનિઓ નથી પણ દેવ છે તો પણ તમને એવો નિર્ણય તો નથી જ ને કે બધા દેવ જ છે. તમારા જ્ઞાન પ્રમાણે તો તમે બધાને મુનિ સ્વરૂપે જ જુઓ છો તો પછી તેમને વંદનાદિ કરવામાં તમને અડચણ શી આવે છે ?

મુ૦—અડચણ તો કંઈ આવતી નથી, પણ ફક્ત બાહ્ય લિંગથી કંઈ વ્યવહાર ચાલતો નથી. તેમાં કંઈક નિશ્ચય પણ થવો જોઈએ. જો નિર્ણય કર્યા સિવાય એકલા બાહ્ય લિંગથી વંદન કરીએ તો પાસતથા વગેરેને પણ શા માટે વંદન ન કરવું ? તેમને પણ બાહ્ય લિંગ તો છે, માટે જેમ પાસતથા આદિને વંદન નથી કરતા તેમ જ્યાં સુધી નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી કોઈને વંદન કરવું નહિ એવો અમારો નિર્ણય છે.

૨થ૦—પાસતથામાં તો બાહ્ય લિંગો પણ પૂર્ણપણે જણાતાં નથી. તેઓનો તો કેવળ ઉદરવૃત્તિ માટે જ વેષ જણાય છે, માટે તેમને વંદનાદિ કરવામાં સમક્ષિતમાં દૂષણ અને સાવધાનુમોદનરૂપ દોષ લાગે છે, તે પ્રમાણે અહીં નથી, માટે વંદનાદિ કરવાં જોઈએ.

મુ૦—જેમ તેમાં સાવધાનુમોદન દોષ લાગે છે તેમ જો અહીં પણ મુનિ કદાચ દેવ હોય તો સાવધ (પાપ)ની અનુમતિનો દોષ લાગે જ, માટે જ્યાંસુધી અમને નિર્ણય નહિ થાય ત્યાંસુધી અમે વંદનાદિ કરશું જ નહિ.

૨થ૦—જો તમારો એવો જ આગ્રહ છે તો તમે જિનેશ્વરની પ્રતિમાને શા માટે વંદન કરો છો ? જેમ ફક્ત ભાવનાની વિશુદ્ધિ માટે જ વંદન થાય છે, તેમ કેવળ ભાવનાની શુદ્ધિ માટે નહિ પણ શાસનના રક્ષણ માટે પણ મુનિઓને વંદન કેમ કરતા નથી ? વળી તમને સાધુઓમાં તો મુનિપણનો સંદેહ છે કે આ મુનિ હશે કે દેવ ? આમાં સાધુપણું હશે કે નહિ ?—પણ જિન-પ્રતિમામાં તો સાક્ષાત્ જિનપણું નથી (એમાં તો જિનપણાની પ્રતિષ્ઠા છે) એવો નિશ્ચય છે. છતાં શા માટે ત્યાં વંદનનો ત્યાગ ન કરતાં અહીં વંદનનો નિષેધ કરો છો ? જો અહીં પાપાનુમોદન

[સંકટ]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૭]

રૂપદોષ બતાવતા હો તો ત્યાં પણ પ્રતિમામાં દેવે વાસ કર્યો છે કે નહિ, પ્રતિમા દેવાધિ-
ક્ષિત છે કે નહિ તેની શી ખબર પડે એટલે ત્યાં પણ સંશયથી વંદન કરતા તમારા મને
પાપાનુમતિ રૂપ દોષ લાગશે જ. તેમજ તમે વ્યવહાર નયથી બુદ્ધ પડી નિશ્ચય નયે જ પ્રવૃત્તિ
કરવાના આગ્રહવાળા થશો તો કાલાન્તરે તમે અતોબ્રજ તતોબ્રજ થશો, કારણ કે-આહાર,
વસ્ત્રપાત્ર વગેરેમાં પણ તમને શંકા થશે કે આ દેવકૃત હશે કે નરકૃત ? શુદ્ધ કે અશુદ્ધ ?
ધત્યાદિ શંકાઓથી તમે તે ગ્રહણ નહિ કરી શકો ને તમારો સંયમમાર્ગ દુરારાધ્ય થશે.
વળી મુનિઓ સાથે રહેવામાં પણ તમને શંકા થવા લાગશે કે આ મુનિ હશે કે કોઈ સ્ત્રી
ચાલાકીથી અમને બ્રજ કરવા આવેા વેષ સજ્જા આવી હશે ? આ સાધુ સુશીલ હશે કે દુઃશીલ ?
કોઈને 'ધર્મલાલ' દેતાં પણ તમને વિચાર આવશે કે-આ ગૃહસ્થ હશે કે આવા વેષમાં
કોઈ અબ્યન્તર મુનિ હશે ? જો મુનિ કે ગૃહસ્થની શંકામાં ધર્મલાલ આપણાં ને કદાચ
મુનિ નિકળશે તો મુષાવાદનો દોષ લાગશે. એટલે કોઈને ધર્મલાલ દેવો પણ બંધ થશે.
દીક્ષા દેતાં તમને એમ થશે કે આ જીવ ભવ્ય હશે કે અભવ્ય ? આ દીક્ષા આત્મકલ્યાણ માટે
લેતો હશે ? કે આજીવિકા માટે ? આ સજ્જન હશે કે દુર્જન હશે ? એવી શંકાઓમાં ને
શંકાઓમાં દીક્ષા પણ કોઈને નહિ અપાય.

કદાચ તમારામાં તો કંઈક અંશે શ્રદ્ધા પણ હશે, પરંતુ તમારા આ વિચારો ફેલાશે ને
અટકશે નહિ તો કાળાન્તરે દરેક વસ્તુઓ શંકાત્મક થઈ જશે. કોઈ કોઈનો ઉપદેશ સાંભળશે
નહિ. તેમાં પણ શંકા કરશે કે આ ઉપદેશ સત્ય હશે કે અસત્ય ? ઉપદેશ પરમાર્થ માટે
આપે છે કે સ્વાર્થ માટે ? અને છેવટે તે શંકાઓ આગળ વધતાં તમારા શક્તિ મતાનુયા-
યીઓ-જિનેશ્વર હતા કે નહિ ? તેમણે બતાવેલ સ્વર્ગ મોક્ષ નરક પુણ્ય-પાપ કાણે જોયાં છે ?
મંટે તે પણ હશે કે નહિ, -એમ શંકાપરાયણ થઈ જશે.

માટે જિનશાસનમાં રહેવું હોય તો વ્યવહાર માર્ગની અપેક્ષાએ તમારે ચાલવું જોઈએ.
કેવળ નિશ્ચયને વળગીને વ્યવહારનો લોપ કરવો એ મિથ્યાત્વ છે. છદ્મસ્થેની ક્રિયા વગેરે
સર્વ વ્યવહાર નયને અનુસરીને ચાલે છે. વિશુદ્ધ મનથી કંઈક અગ્નણતા અશુદ્ધ આચરણ
થાય તો પણ તે વિશુદ્ધ જ છે. અને અશુદ્ધ મને વિશુદ્ધ આચરણ કરે તો તે અશુદ્ધ કહેવાય
છે. શ્રુતજ્ઞાની પોતાના ઉપયોગ પ્રમાણે વિશુદ્ધ ગોચરી લાવે ને કેવળી તે પોતાના જ્ઞાનથી
અશુદ્ધ જોવે તો પણ વ્યવહારનો આધાર શ્રુતજ્ઞાન ઉપર અવલમ્બતો હોવાથી વાપરે છે,
ને નિષેધ કરતા નથી. માટે હે મુનિઓ ! જો તમારે વ્યવહારમાં રહેવું હોય તો આવી
આચારવિધાતક કુશંકાઓનો ત્યાગ કરી વ્યવહાર માર્ગ પ્રમાણે વિશુદ્ધ જણાતા મુનિઓને
વંદનાદિ કરવાના વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થાઓ !

॥ इति निहववादे तृतीयो वादः ॥

(ચાલુ)

શ્રીકાલિકાચાર્ય-કથા

[એક પ્રાચીન પદ્યબદ્ધ સંસ્કૃત કાવ્ય]

સંપ્રાહક—પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી કાન્તિસાગરજી

ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં કાલિકાચાર્યનું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ છે, એટલે પછી જો સમાજના પ્રભાવક આચાર્યોમાં તેમનું સ્થાન ઉચ્ચ કોટીનું હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. કાલિકાચાર્ય સખંધી અનેક પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, ગુજરાતી, અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓમાં પ્રખ્યાત દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સંસ્કૃત પ્રાકૃતની કૃતિપય કથાઓ મિ. બ્રૌન મહાશયે “સ્ટોરી ઓફ કાલિક” નામના ગ્રન્થમાં આપેલ છે. ભાષા સખંધી અનેક કથાઓનો ઉલ્લેખ હજી સુધી પૂરેપૂરો કાઢી એ કરેલ નથી. જો કે બધી કથાઓનો સાર તો સમાન જ છે, પરંતુ રચના-શૈલી ભિન્ન ભિન્ન છે. તત્સખંધી મારે એક વિરકૃત નિખંધ લખવા વિચાર છે,

અહીં જો કાલિકાચાર્ય-કથા આપવામાં આવેલ છે તેના રચયિતા કોણ છે એ કહેવું અશક્ય છે. પણ એ કથા ૧૬મી શતાબ્દ પહેલાં રચાયેલ હોવી જોઈ એ એમ હસ્તલિખિત પ્રતિ પરથી અનુમાન થાય છે. આની મૂળ પ્રતિનાં કુલ ચાર પત્રો છે. અક્ષરો બહુ જ સુંદર છે. મૂળ પ્રતિ ભાદકતીર્થમાં જોન જ્ઞાનભંડારમાં સુરક્ષિત છે. આ પ્રતિ લાવવા માટે હિંગણધાટ-નિવાસી બંસીલાલજી કાચર ધન્યાવાદને પાત્ર છે.

આ કથામાં મૂળ વસ્તુ તો બીજી કથાઓ જેવી જ છે. પણ સંસ્કૃત શ્લોકમાં રચાયેલ આ કથા કાવ્યની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે. એની રચના બહુ જ હૃદયંગમ, પ્રાસાદિક અને સહજ-તાયુક્ત છે એમ એના શ્લોકો વાંચતાં જણાઈ આવે છે. આ કૃતિની બીજી પ્રતિ કોઈ ભંડારમાં હોય અને તેમાંથી તેના રચયિતા કવિવરનું નામ મળી શકે તો વિદ્વાનોને વધુ ઉપયોગી થઈ પડે! આશા છે જોન જ્ઞાનભંડારથી પરિચિત વિદ્વાનો આ માટે અવસ્ય ધટવું કરશે. અસ્તુ !

॥ ૐ નમઃ । શ્રીજીરાપહ્લિપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

શ્રીવર્દ્ધમાનપદપદ્મમરાલદેવં, શ્રીવર્દ્ધમાનમભિનમ્ય જિનેન્દ્રદેવમ્ ।

કિશ્ચિત્કથામુભયથા સમયાર્થમાજાં, વક્ષ્યામ્યહં સુગુરુકાલિકસૂરિરાજામ્ ॥ ૧ ॥

અત્રૈવ માતિ નગરં મરતેજ્લકામં, ધારાદિવાસમિતિ પુણ્યજનાપ્તશોભમ્ ।

શ્રીવૈરિસિંહ ઇતિ તત્ર નૃપઃ સુરીતિઃ, સત્યાભિધાઽસ્ય દયિતા સુરસુન્દરીતિ ॥૨॥

તન્નન્દનોઽજનિ સુકાલિકનામધેયઃ, સન્નન્દનોઽજ્જ્વલકલાપટલૈરમેયઃ ।

સ ક્રીડયન્નુપવનેઽન્યદિને તુરજ્ઞં, દ્વેધા ગુણાકરમવાપ ગુરં સરજ્ઞમ્ ॥ ૩ ॥

તદ્દેશનામૃતરસં સ રસાન્નિપીય, સંપૃચ્છ્ય સૌવપિતરો^૧ ભવતો નિરીય ।

સંસેવિતો નૃપતનૂદ્ધવપશ્ચશત્યા, રજ્ઞાદુપાયત ચરિત્રરમાં વિરત્યા ॥ ૪ ॥

૧ સ્વીયપિતરૌ ।

[२७०]

श्री जैन सत्य प्रकाश

[वर्ष ७]

पुण्योल्लसन्नवसुवर्णकषास्मपट्टे, संस्थापितः सुगुरुणा गुरुणात्मपट्टे ।
 कुर्वन् क्रमेण विधिनेव विहारमालां, सूरिः समागमदिमां नगरीं विशालाम् ॥५॥
 तत्रैव सूररनुजा सरस्वती, समाययौ कर्मगतेर्महासती ।
 यान्ती बहिः स्थण्डिलमण्डलेऽन्यदा, साऽलोकि मालव्यमहीशुजा मदात् ॥ ६ ॥
 हा शासनाधीश्वर ! हा सहोदर !, श्रीकालिकार्येति बहुप्रलापिनी ।
 श्येनैरिवोड्डीननवीनमल्लिका, सान्तःपुरेऽक्षेपि नृपेण पूरुषैः ॥ ७ ॥
 श्रुत्वेति सौवाश्रयशैलगह्वरात्, समेत्य सूरेश्वरकेशरी जवात् ।
 तं मत्तमातङ्गमिवोल्लसन्मदं, नृपाधमं प्राह नयद्रुमच्छिदम् ॥ ८ ॥
 शशी यदि स्याद्विषवृष्टिमादधि,—मेरां विमुञ्चेत स चेदपांनिधिः ।
 अन्यायभाजो यदि भूभुजां व्रजा,—स्तिष्ठन्ति जीवन्ति तदा कथं व्रजाः ? ॥ ९ ॥
 महासतीं मुञ्च कलङ्कपादपं, मा सिञ्च भूपानघ वारि निक्षिपन् ।
 महेशलङ्केशनरेश्वरादिव,—न्या मा भव त्वं भवयुग्मनाशकृत् ॥ १० ॥
 इतीरितं सूरिवचो नियत्या,—ऽगलन्नृपे छिद्रकरेऽम्बुगत्या ।
 अभाणि संघस्य तदा मुखेन, संघोऽपि नाऽमानि दुराशयेन ॥ ११ ॥
 अमानितं संघवचो निशम्य, सर्वाङ्गरम्यः कृतिभिः प्रणम्यः ।
 सिद्धान्तसारं मनसाऽधिगम्य, चित्ते गणी चिन्तयति स्म सम्यक् ॥ १२ ॥
 ये प्रत्यनीका अनघेऽपि संक्षेपे, उड्डा(न?)कोपेक्षकदूषकाश्च ।
 तेषां गतिं यामि कुर्गदभिष्टं, राज्यच्युतं चेन्न करोमि भिष्टम् ॥ १३ ॥
 इति प्रतिज्ञाय गुरुः प्रदाय, गच्छं च गीतार्थमुनिव्रजाय ।
 विधाय वेषं ग्रहिलानुकार,—मिति ब्रुवाणः पुरि संचचार ॥ १४ ॥
 स गर्दभिष्टक्षितिपस्ततः किं, चेद्रम्यमन्तःपुरमस्य तत् किम् ? ।
 जनः सुवेषो यदि वाऽस्य तत् किं, भिक्षामटाटये विजने ततः किम् ? ॥ १५ ॥
 इत्यादि जल्पन्तमनल्पमाल,—मालं तदा सूरिवरं विलोक्य ।
 पौरा नृपावर्णपरा बभूवुः,—रुचुस्तदेत्थं सचिवाश्च भूपम् ॥ १६ ॥
 सुरूपरम्यासु नृपाङ्गजासु, प्राणप्रियासु द्युतिभासुरासु ।
 साध्वीमिमां कामयसे नु कामं, हणीयसे किं न धरेश ! नाम ॥ १७ ॥
 तदा कृशानुर्द्विषेव सिक्तः, कोपारुणो भूमिपतिर्न्ययुङ्क्त ।
 रयातयात स्वग्रहे प्रदत्त, शिक्षां स्वपित्रोः पुरतोऽभिधत् ॥ १८ ॥

२ सोपाश्रय ।

मत्वा मुनीन्द्रो नृपरायमाना(?), श्रव्यानशेषानिति मन्त्रिणोऽपि ।
 चचाल कूले सकनाममूले, जगाम तत्रैककसाहिधाम ॥ १९ ॥
 कलाभिरावर्जितं सगर्जिताभिः, सूरैः सतस्तत्र सुखासिकाभिः ।
 निवेदितो द्वारभुजाऽथ दूतः, साहानुसाहेरपरेद्युरागात् ॥ २० ॥
 तेनाग्रतस्तां क्षुरिकां विमुक्तां, कञ्चोलकेनाकलितां विलोक्य ।
 स सासहिः सर्वभरस्य चापि, साहिर्मुखे म्लानिमुवाह वेगात् ॥ २१ ॥
 पप्रच्छ सूरिः किमतुच्छदुःखः, खानिर्विलक्षाशय ! लक्ष्यसे त्वम् ? ।
 स चक्रवन्नाथ ! रविप्रसादो, दये श्रिताः प्रीतिपरा भवन्ति ॥ २२ ॥
 साहिर्वभाषे न विभो ! प्रसादः, किन्तु प्रभोः कोपकदुच्चनादः ।
 नामाङ्ककञ्चोलकयुक्तशस्त्री, तस्यागता सेवकशीर्षहन्त्री ॥ २३ ॥
 तवैकरुष्टोऽन्यतरस्य कस्या, -पि वा स राजा गुरुणेति पृष्ठः ।
 स आह मत्पञ्चकयुन्नवत्या, मितेषु भूपेषु स रोषदुष्टः ॥ २४ ॥
 श्रीकालिकाचार्यगुरुपदेशः, -देशान्निजात्ते निखिलक्षमेशः ।
 उत्तीर्य सिन्धुं लघु नामसिन्धुं, प्रापुः सुराष्ट्रं सुकृतैकबन्धुम् ॥ २५ ॥
 संवीक्ष्य वर्षाः प्रकटप्रकर्षा-स्ते तत्र वासं विदधुः सहर्षाः ।
 घनात्यये तान्निजगाद सूरिः, किं वोऽभियोगा उदयीति भूरिः ॥ २६ ॥
 प्रोचेऽथ तैर्नाथ ! न नोऽस्ति शम्बलं, येनापनीपत्ति जनो भृशं बलम् ।
सुवर्णीकृतभास्वदिष्टिका, -स्तेभ्योऽदिता नो गुरुराहितेष्टिकाः ॥ २७ ॥
 ततः सुराष्ट्रविषयादशेषा, -श्रमूर्महीयोमहिमाविशेषाः ।
 प्रचेलिवांसो गुरुणा सरेखा, -स्ते लाटदेशान्तरुदारवेषाः ॥ २८ ॥
 श्रुत्वा यतस्तानथ मालवेशः, स्वदेशसीमाकृतसंनिवेशः ।
 तस्थौ स्थिरः सर्वबलैरुपेतः, कृत्वा सकोपं रिपुषु स्वचेतः ॥ २९ ॥
 कुन्तासिबाणप्रमुखस्य युद्धं, सैन्यद्वयस्याप्यजनि प्रसिद्धम् ।
 निजं बलं हीनबलं विमृश्य, विवेश वप्रं कुपतिः कुदृश्यः ॥ ३० ॥
 शाले रिपूणां निकरेण रुद्धे, प्रवर्त्तमानेऽथ सदैव युद्धे ।
 सूरैः पुरः साहजनो जजल्प, प्रमोदकोटो ननु शून्यकल्पः ॥ ३१ ॥
 आचार्यवर्याः स्वविदाऽवधार्य, प्रोचुस्तदा कार्यमिदं विचार्य ।
 अद्याष्टमीमाप्य स गर्हमिच्छो, विद्यां ध्रुवं साधयति स्वमल्लः ॥ ३२ ॥

[२७२]

श्री जैन सत्य प्रकाश

[५५७]

दृष्ट्वा खरीं सहचरीं नृपतेः सुबोधैः, सूरैरभाणि सहसा सह साहियोधैः ।
 अष्टोत्तरं भटशतं लघुशब्दवेधि, संस्थाप्य सूरिवचनादितरन्यषेधि ॥ ३३ ॥
 संपूरिते सुचिष्टते शरधोरणीभिः, खर्यां मुखे रिपुभटैरसुचोरणीभिः ।
 विध्यास्य मूर्द्धनि च मूत्रमलं दधाना, दृष्ट्वा न केन कुपिता प्रपलायमाना ॥ ३४ ॥
 स गर्दभिल्लोऽथ हतप्रभावः, साहिप्रवीरैरशुभस्वभावः ।
 निबध्य निन्ये सुगुरोः सकाशे, मलिम्लुचौपम्यधरश्चकाशे ॥ ३५ ॥
 रे धृष्ट ! दुष्टाधम ! पापनिष्ठ !, निकृष्ट ! संवेन मयाऽवशिष्टः ।
 तदा न किं चेतितवानसि त्वं, रेऽद्यापि तत्त्वं शृणु भावतत्त्वम् ॥ ३६ ॥
 महासतीशीलविघातसङ्घा, -ऽपमानदानद्रुमपुष्पमेतत् ।
 अनन्तसंसारपथप्रचार, -फलप्रकारस्तव भाव्यपारः ॥ ३७ ॥
 आर्यैरिति प्रमणितोऽपि कृपार्द्रचित्तैः, -र्दनः पुरातनकृतैरशुभैर्निमित्तैः ।
 पापः स एव निरवास्यत देशमध्या, -त्साध्वी च सारचरणा विदधे विशुद्ध्या ॥
 आलोच्य सर्व्वमपि दुष्कृतकप्रकारं, सूरिर्बभार निजकं गुरुगच्छभारम् ।
 ते साहयोऽपि गुरुपादपयोजहंसाः, कुर्वन्ति राज्यमनघं प्रथितप्रशंसाः ॥ ३९ ॥
 समूलमुन्मूलितशाकवंशः, क्रमादभूद्विक्रमभूपतंशः ।
 येनात्र यक्षासुरव्रजेण, चक्रेऽनृणत्वं जगतोऽचिरेण ॥ ४० ॥
 संवत्सरोऽयं बवृते यदीयः, शाकक्षितीशामपि स द्वितीयः ।
 तदेतदेवं प्रकृतं स्वरूपं, प्रसङ्गतोऽभन्यत भाविरूपम् ॥ ४१ ॥
 आमन्त्रितः श्रीबलमित्रभानु, -मित्राधिपामाभ्यां भगिनीसुताभ्याम् ।
 ययौ पुरं श्रीभृगुकच्छनाम, सूरिश्वरोऽथोज्ज्वलकीर्त्तिधाम ॥ ४२ ॥
 श्रीकालिकाचार्यमुखारविन्दा, -दापीय पुण्योक्तिमहामरन्दान् ।
 दीक्षां प्रपेदे गुरुभागिनेयी, भानुश्रियः श्रीबलभानुसुनुः ॥ ४३ ॥
 नृपादिलोकं जिनधर्मलीनं, दृष्ट्वा गुरुपास्तिरसेन पीनम् ।
 क्रोधं पुरोधा बहुधा दधानः, सभासमक्षं गिरमाततान् ॥ ४४ ॥
 श्वेताम्बरा दर्शनवाह्यतत्त्वा, वेदत्रयाचारनिवारकत्वात् ।
 म्लेच्छादिवैश्वं मुमुक्षुपक्षं, श्रुत्वा जगौ सूरिरितोऽग्रपक्षम् ॥ ४५ ॥
 प्रत्यक्षतस्तेऽत्र विरुद्ध एष, -पक्षस्तथा हेतुरसिद्ध एषः ।
 वेदोक्तहिंसाकरणेन नूनं, दृष्टान्तकं भावदसाधनो नम् ॥ ४६ ॥

[अंक ४]

श्री कालिकाचार्य-कथा

[२७३]

एवं प्रकारैः स कृतो निरुत्तरः, पुरोहितः सूरिषु बाह्यसादरः ।
 वहन्नसूयां नगरेऽत्यनेषणा, -मचीकरत्तामवबुध्य तत्क्षणात् ॥ ४७ ॥
 आर्या महाराष्ट्रमहीविभूषणे, ययुः प्रतिष्ठानपुरेऽस्तदूषणे ।
 तत्रास्ति भूमीपति सालवाहनः, सदार्हतो विक्रममेघवाहनः ॥ ४८ ॥
 समागते पर्युषणाभिधाने, पर्वण्यथासन्नतरे प्रधाने ।
 श्रीकालिकाचार्यपुरो विशेषं, विश्वापतिर्विज्ञपयत्यशेषम् ॥ ४९ ॥
 नभस्यमासोज्ज्वलपञ्चमीदिने, शक्रोत्सवोऽत्र प्रथितोऽखिले जने ।
 षष्ठ्यां ततः पर्युषणा विधीयतां, ममैष मानः सुगुरोः प्रदीयताम् ॥ ५० ॥
 विज्ञाय विज्ञप्तिमिमां नरेशितुः, स्मृत्वाऽऽह सूरिः समयं जिनेशितुः ।
 न लङ्घ्यते पर्युषणाख्यवासरः, -स्तां पञ्चमीं चेच्चलतीह मन्दरः ॥ ५१ ॥
 कुर्यात्तद्वर्षाप्रिति गां सुराजः, श्रुत्वा चतुर्थ्यामथ पर्वराजः ।
 गणाधिपैस्तस्य महोपरोधा, -दाधायि सिद्धान्तविधिप्रबोधात् ॥ ५२ ॥
 अथान्यदा दुर्विनयं विनेयः, -व्रजं विलोक्य प्रभुरेवमूचे ।
 तपो निरर्थं किल कूलवालः, -पञ्चालिकाजीवमहासतीवत् ॥ ५३ ॥
 इत्यादिदृष्टान्तपरम्पराभिः, शिष्यानबुद्धानवबुद्धय ताभिः ।
 एकः प्रभुस्तं निजशिष्यशिष्यं, सूरिं ययौ सागरचन्द्रकाख्यम् ॥ ५४ ॥
 धर्म्मोपदेशं दिशतोऽस्य बाढं, श्रीकालिकार्योऽभिदधाति गाढम् ।
 नास्तीह धर्म्मो भुवि भूरिसत्त्वाः, पञ्चप्रमाणा विषयात्मकत्वात् ॥ ५५ ॥
 खपुण्यवन्ध्यातनयादिदृष्टः, -दृष्टान्तभावै रसभाव इष्टः ।
 अजातपुत्रस्य यथा न नाम, नासिद्धधर्मस्य तथाऽस्ति धाम ॥ ५६ ॥
 श्रुत्वेति तां कर्कशतर्कवाचं, विस्तारयन्तं मुनिवृद्धमेतम् ।
 अहो ! अयं कालिकसूरितुल्यो, विचिन्तयन् सागरचन्द्र ऊचे ॥ ५७ ॥
 नेत्याश्रितोऽस्तीति पदप्रयोगः, पदद्वयस्यास्य विरोधयोगः ।
 इत्युत्तरैः स्थापितधर्म्मवृक्षं, स सागरः ग्राह फलैः समक्षम् ॥ ५८ ॥
 श्रीसागराद्यो विहितस्वरूपः, सुवर्णभुव्यस्ति स सूरिभूपः ।
 शय्यातरङ्गापितसर्वभावाः, शिष्याः समागुः पुनरत्र भावात् ॥ ५९ ॥
 गच्छस्य संगदवगम्य सूरिः, -मसौ गुरुं क्षामयति स्म भूरि ।
 स बालुकाप्रस्थनिदर्शनेन, श्रीसूरिणाऽबोधि च सागरेन्द्रः ॥ ६० ॥

[૨૭૪]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૭]

અથાન્યદાઽઽનમ્ય મુદા જિનેન્દ્રં, સીમન્ધરં તીર્થકરં સુરેન્દ્રમ્ ।
 પપ્રચ્છ સૌધર્મપતિર્નિગોદ, - વિચારણાકર્ણનસપ્રમોદઃ ॥ ૬૧ ॥
 વિમોઽધુનાઽઽસ્તે ભરતેઽપિ કશ્ચિ, - નિગોદતત્ત્વાર્થવિદે વિપશ્ચિત્ ।
 જિનેશ્વરોઽપ્યાહ સ કાલિકાર્યો, વેવિદ્યતે સર્વવિચારવર્યઃ ॥ ૬૨ ॥
 વિપ્રસ્ય રુપેણ સમેત્ય શક્રો, વેદં વદન્નાત્મનિ દમ્ભવક્રઃ ।
 સંપ્રશ્નયામાસ નિગોદજીવ, - વિચારમેવં ગુરુરુચ્ચાર ॥ ૬૩ ॥
 એકૈકશોઽસંખ્યનિગોદભાજાં, ગોલા અસંખ્યા અશિલેઽપિ લોકે ।
 જાનીમિહિ ચૈકૈકનિગોદમધ્યે, જીવાનનન્તાનિતિ સૂરિરાહ ॥ ૬૪ ॥
 વિજ્ઞાય પૃષ્ઠાશુરથામરેન્દ્ર !, સંભાષિતઃ સ્વીકૃતસ્ત્રીયરૂપઃ ।
 સૂરિં નમસ્કૃત્ય તદાલયસ્ય, દ્વારં પરાવર્ત્ય જગામ ધામ ॥ ૬૫ ॥
 ગીતાર્થશિષ્યં સ્વપદં પ્રદાય, સમાધિના યોઽનશનં વિધાય ।
 ઘામાપ સંઘાય ચતુર્વિધાય, સઃ કાલિકઃ સૂરિવરઃ શિવાય ॥ ૬૬ ॥
 (શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્તમ્)

ઇત્યં કાલિકસૂરિરાજચસ્તિં સમ્યક્થાયા મયા,

વૃદ્ધાયા અવગમ્ય રમ્યમહિમં સંક્ષેપતો ભાષિતમ્ ।

યે કલ્પગમવાચને સક્ષિયા વ્યાખ્યાનિત વર્ષ પ્રતિ,

શ્રીમન્તો વિબુધવ્રજે તિલકતાં લબ્ધ્વા શિવં યાન્તિ તે ॥૬૭॥

॥ इति कालिकाचार्यकथानकं समाप्तम् ॥ मंगलमस्तु श्रीसंघस्य ॥ छ ॥ श्रीः ॥ १ ॥

કુળા અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સર્વાંગ સુંદર

ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું ત્રિરંગી ચિત્ર

૧૪"×૧૦"ની સાઇઝ : આર્ટ કાર્ડ ઉપર ત્રિરંગી છપાઇ : સોનેરી
 બોર્ડર : મૂલ્ય-ચાર આના : (૮પાલ ખર્ચ દોઢ આનો બુદો)

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ

જેશિંગભાઈની વાડી, ઘીકાંટા, અમદાવાદ.

નરોડાના એક પ્રાચીન ધ્વસ્ત મંદિરનો પરિચય

જૈનપુરી અમદાવાદના સીમાડે જ નરોડામાં એક પ્રાચીન જિનમંદિર જમીનમાં દબાયેલ છે. કોઈ ધર્મપ્રેમી સખી ગૃહસ્થ એનો ઉદ્ધાર કરાવે!

લેખક:-પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી. ન્યાયવિજયજી

અમદાવાદથી પૂર્વ દિશામાં નરોડા નામનું એક ગામ છે. આ ગામ અત્યારે તો નાનું છે. પરંતુ પહેલાં આ એક મહાન નગરી હતી એમ કહેવાય છે. સુપ્રસિદ્ધ નલરાજની નિષધ નગરી હોવાનાં અપૂર્વ માન, ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા આ ગામને ક્ષોર્ણપક્ષી પ્રાપ્ત થયેલ છે. પુરાણકાલીન આ નગરીના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પાથરે એવાં પ્રમાણોમાં એક પ્રમાણ આ નગરનિવાસીઓએ શોધી કાઢ્યું છે. આ પ્રમાણ એ છે કે નલરાજના સમયનું મહાદેવજીનું મંદિર-મહાદેવજી અહીં છે. યદ્યપિ આ મંદિર તો તદ્દન અર્વાચીન-વીસમી સદીનું જ છે, કિન્તુ મહાદેવજીનું લિંગ તેઓ પ્રાચીન બતાવે છે.

આ સિવાય અત્યારે ગામ બહાર ઉત્તર ને દક્ષિણ તરફ નલરાજ અને દમયન્તીના ટીખા સામસામા છે. આ ટીખાને અહીંના રહેવાસીઓ નલરાજના સમયના કહે છે. આ તો નરોડાની પુરાણકાલિક પ્રાચીનતાની વાત થઈ. નગરનું પુરાણકાલીન નામ નિષધ નગરી હતું. નિષધનગરનું એક પુરાણ પણ છે. પણ મને તે જોવા નથી મળ્યું એટલે તે સંબંધી વધુ લખવાનું મોકુફ જ રાખું છું.

હવે આપણે અહીંનાં જૈનોનાં પ્રાચીન સ્થાનો તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ-અહીં અત્યારે એક અર્વાચીન શિખરબંધ ભવ્ય મંદિર છે. આ મંદિર શેઠ હડીસિંહ કેસરીસિંહે બંધાવ્યું છે; અને દેખરેખ પણ તેમની જ હતી. આ મંદિરમાં જે મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે તેમાં કેટલીક તો અર્વાચીન છે જ્યારે કેટલીક પ્રાચીન ભવ્ય અને મનોહર મૂર્તિઓ છે. યદ્યપિ તેમના શિલાલેખો નથી દેખાતા એટલે આપણે એ જિનવરેંદ્ર દેવની મૂર્તિઓની પ્રાચીનતાનો ચોક્કસ સમય નિર્ણય ન કરી શકીએ, પરંતુ મૂલનાયક શ્રી પાશ્વનાથજીની મૂર્તિ, કે જે જમીનમાંથી નીકળી છે તે પ્રાચીન અને મનોહર છે. મૂર્તિ નાની છે છતાંયે દીવ્ય, તેજસ્વી, મનોહર, પ્રભાવશાલી અને આકર્ષક છે. આવી જ રીતે ભગવાનના જમણા ગભારામાં બિરાજમાન શ્રીપદ્માવતી દેવીની મૂર્તિ પણ પ્રાચીન છે. ખરી રીતે તો આ શાસનદેવીની મૂર્તિના ચમત્કાર, પ્રભાવ અને પ્રતાપને લીધે જ આ સ્થાન જૈનોમાં પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાક અજ્ઞેનો સુદ્ધાં અહીં માનતા માની ગય છે.

નિરંતર સેંકડોની સંખ્યામાં ભાવિક જૈનો-નાના નાના જૈન સંધો અહીં આવે છે, પ્રભુનાં દર્શન પૂજન અને શાસનદેવીની વિવિધ માનતાઓ કરે છે, જેને લીધે આ નાનકડા ગામમાં રોજ મેળા જેવું જ રહે છે. નરોડાની આજની રોનક, વેપાર કે

[૨૭૬]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૭]

વસ્તી રહી છે તે પણ આ જૈન તીર્થના પ્રતાપે જ છે એમ કહીએ તો કાંઈ પણ અતિશયોકિત નથી.

શાસનદેવી પદ્માવતીની મૂર્તિની પાસે જ પદ્માવતી માતાની એક નાની મૂર્તિ છે. વાસ્તવિક રીતે આ મૂર્તિ પદ્માવતી માતાની લાગતી નથી, પરંતુ અત્યારે જે પરંપરા પ્રચલિત છે તે આધારે જ આ નામ આપ્યું છે. આ મૂર્તિ નીચે પ્રાચીન શિલાલેખ છે, જેનો ભાવાર્થ આ છે—“૧૪૨૦માં અમદાવાદ નજીક (સમીપ) રાજપુરનિવાસી શ્રાવકે સેરીસાના પાર્શ્વનાથ પ્રભુજીના જિનાલયમાં આ મૂર્તિ સ્થાપિત કરી છે પ્રતિષ્ઠાપક તપાગચ્છના..... છે” નામ નથી વંચાતું અર્થાત્ આ મૂર્તિ સેરીસા ઉપર આવેલી આસ્માની સુલતાનીના સમયે ત્યાંથી રક્ષણાર્થે અહીં નરોડામાં લાવવામાં આવી હશે. અહીં પણ રક્ષણાર્થે તેને જમીનમાં દાટી દીધેલી તે આજથી સો વર્ષ ઉપર પદ્માવતી માતાની મોટી મૂર્તિ સાથે જમીનમાંથી નીકળેલ છે. હું અહીંના શિલાલેખો સંબંધી આગળ ઉપર લખવાનું મુલતવી રાખી અહીંના એક પ્રાચીન મંદિરનો પરિચય આપવા ધાડું છું.

અર્વાચીન જૈન મંદિરની નજીકમાં ૦૧ ફર્લાંગ દૂર તપોધન પ્લાઠણોના વાસ છે, જ્યાં તેઓ ખાસ કરીને રહે છે. તેમના વાસમાં એક મોટા ઊંચો ટીખો છે. અહીં શરૂઆતમાં થોડું ખોદકામ કરતાં એક સુંદર પ્રાચીન જૈન મંદિરનાં શિખરો દેખાવા લાગ્યાં. પરંતુ જૈન સંઘની ખેદરકારી, ઉપેક્ષા અને આળસને લીધે આ ખોદકામ આગળ વધતું અટકી ગયું. ખોદાયેલા ભાગ ઉપર પણ ધૂળ ફરી વળી અને એક અમૂલ્ય પ્રાચીન જૈન મંદિર ભૂગર્ભમાં જ રહ્યું. જ્યારે આ ગામવાસિઓને પથ્થરની જરૂર પડે કે તરત જ એ ખોદાયેલા ભાગ ખોદી એકાદી મોટી પથ્થરશીલા લઈ આવે. કાઢતે ચટણી વાટવા, કાંશ ઘસવા, કપડાં ધોવા માટે પથ્થરની જરૂર પડે ત્યારે ગામવાળા માટે તો આ એક પથ્થરની ખાણનું કામ આપે છે.

જે કાંઈ ખોદકામ થયેલું તેમાંથી નાની નાની દેરીઓનાં શિખરો, તેની ચોતરફના પથ્થરો કે શિલાઓ નીકળેલી છે. આ શિલાઓનો એક ઢગલો ત્યાં પડેલો છે, જેમાં ઘણાંએ નાના નાના પથ્થરો પડ્યા છે. બજાર વચ્ચે એક મકાનના ખૂણામાં જૈન મંદિરની નાની દેરીનું શિખર ચોડેલું છે. ગામ બહાર મોટું તળાવ છે. એ તળાવ માટે મજબૂત પીલર જોઈએ તો જૈન મંદિરના શિખરનો ઉપરનો ભાગ ચોડી દીધો છે. આવી જ રીતે તપોધન વાસમાં ઘણાં ઘરોમાં આ મંદિરના પથ્થરોનો ઉપયોગ થયેલો છે. ટીખાના જે ભાગનું ખોદકામ થયેલું છે ત્યાં આ મંદિરનાં તોરણ, ગભારાનો ઉપરનો ભાગ—કુંભી, મંદિરજીના ચાંબલાના પથ્થરો ત્યાં પડેલા છે. વચમાંના ગુચ્છજના નાના નાના ટુકડાઓ પણ પડ્યા છે. ફરતી દેરીઓના પાછળના શિખર ઉપરની વિવિધ આકૃતિઓ ત્યાં પડેલી છે. તેમજ જ્યારે જ્યારે વધારે વરસાદ પડે છે ત્યારે જમીનમાંથી નાની નાની મૂર્તિઓના ખડિત ભાગો પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. અમે ત્યાંથી જિનેશ્વર ભગવાનની નાની ખડિત મૂર્તિનું મસ્તક તથા બીજી મૂર્તિઓનાં મસ્તકો લાવ્યા છીએ. કહે છે કે આવી મૂર્તિઓ તો ઘણી ય નીકળે છે. પહેલાં પણ અહીંથી મૂર્તિઓ નીકળેલી, પરંતુ તે ખડિત હોવાથી સાખરમતીમાં પધરાવી દીધેલી છે. આવી રીતે વિસ્તારથી જોતાં એમ લાગે છે કે અહીં એક આવનજિનાલયનું પ્રાચીન મંદિર હોતું જોઈએ.

અંક ૪]

નરોડાનો ધ્વસ્ત મંદિરનો પરિચય

[૨૭૭]

ખેદની વાત તો એ છે કે અમદાવાદ કે જે જૈનપુરી કહેવાય ત્યાંથી દર વર્ષે હજારો જૈનો અહીંયા આવે છે. છતાં કોઈ પણ ભાવિક મહાનુભાવે આ તરફ લક્ષ્ય આપી આ મંદિરને પ્રકાશમાં લાવી જીર્ણોદ્ધાર માટે પ્રયત્ન નથી કર્યો. અમદાવાદના ધર્મપ્રેમી ભાવિક ધનાઢ્ય-જૈન સંઘની પહેલામાં પહેલી ફરજ છે કે આ મંદિરને પ્રકાશમાં લાવે. વિધર્મીઓના ભયથી કેટલાંએ સૈકાઓથી ભૂગર્ભમાં રહેલા આ કળામય પ્રાચીન જિનમંદિરને બહાર લાવી આજના પ્રચારયુગમાં ગુજરાતને પ્રાચીન કળા, ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનાં દર્શન કરાવવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

જૈનસંઘની સુપ્રસિદ્ધ પેઢી—આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી જૈનપુરીમાં છે. તેના પ્રતિનિધિઓ સવેળા જગૃત થઈ આ પુણ્ય કાર્યનો ભાર ઉપાડી લઈ આ ભવ્ય જિનમંદિરને પ્રકાશમાં લાવવાનું પુણ્ય ઉપાર્જન કરે એ સૂચના વધુ પડતી નથી.

મને આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે અમદાવાદની નજીકના આ ભવ્ય મંદિર પ્રત્યે જૈન સંઘે કેમ દુર્લક્ષ્ય કર્યું હશે? ખેર, જે થયું તે થયું. હવે સમય ન કાઢતાં આ મંદિરના ખોદકામનું કાર્ય જલદી જ શરૂ થાય એમ ઇચ્છું છું.

આ લખતી વખતે ગુજરાત પુરાતત્ત્વના ભૂતપૂર્વ આચાર્ય અને ઇતિહાસના સાક્ષર સુસ જિનવિજયજીના વિચારો ટાંકી આ લેખ પૂર્ણ કરું છું.

“xxx મંદિરનિર્માણ પાછળ તે કાલના જૈનાચાર્યોએ જે આટલો બધો વિશિષ્ટ ભાર આપ્યો છે અને કાર્ય દ્વારા પુણ્યપ્રાપ્તિની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગ્રત કરવા માટે આવકાને તેમણે જે સતતરૂપે લક્ષ્મીની સાર્થકતા ઉપદેશી તેના લીધે જૈનોએ આજ સુધીમાં ગુજરાતમાં હજારો જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં અને લાખો જૈનમૂર્તિઓ સ્થાપિત કરી-કરાવી. ગુજરાતનાં ગામે ગામ અને નગર નગર નાનાં મોટાં અસંખ્ય જૈન મંદિરો બંધાયાં; અને એ રીતે ગુજરાતની સ્થાપત્યકળાનો અદ્ભુત વિકાસ સધાયો. એ સુંદર અને સુરમ્ય મંદિરોના અસ્તિત્વથી ગુજરાતનાં કેટલાંએ ક્ષુદ્ર ગામેને પણ નગરની શોભા પ્રાપ્ત થઈ, અને નગરોને પોતાની સુંદરતામાં સ્વર્ગપુરીની વિશિષ્ટ આકર્ષકતા મળી. દુર્ભાગ્યે ગુજરાતનાં એ દિવ્ય દેવમંદિરો અને ભવ્ય કળાધામોનો વિધર્મીઓના હાથે વ્યાપક વિધ્વંસ થઈ ગયો છે, અને આજે તો તેનો હજારો હિસ્સો પણ વિદ્યમાન નથી. છતાં જે કોઈ થોડા ધણા અવશેષો બાકી રહ્યા છે તેમનાં દર્શનથી ગુજરાતની સ્થાપત્યકળાનો આજે આપણને જે કોઈ યત્કિચિત્ સ્મૃતિ-સંતોષ થાય તેવો આલ્હાદ થઈ શકે છે તે માટે આપણે જૈનોનો જ ઉપકાર માનવો જોઈએ.”

(ગુજરાતિ ગ્રંથકાર સંમેલન-૧૯૩૮-વ્યાખ્યાન માલા)

(ગુજરાતનો જૈનધર્મ વ્યાખ્યાન)

આ વચનો નરોડાના ધ્વસ્ત મંદિરમાં આપણને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અમદાવાદના જ કોઈ દિલેર દાની ધર્મી ગૃહસ્થ ધારે તો આ પ્રાચીન જિનમંદિરને પ્રકાશમાં લાવી જૈનશાસનની પ્રભાવના કરી શકે તેમ છે, તેમજ સમસ્ત ગુજરાતને એક પ્રાચીન ભવ્ય કલામય મંદિરનાં દર્શન કરાવી શકે તેમ છે. અમને પણ આ મંદિરનાં દર્શનનો લાભ મળ્યો તેમાં અમદાવાદની માંડવીની પોળની નાગજી ભુધરની પોળનો ઉત્સાહી જૈન સંઘ જ નિમિત્ત ભૂત છે. તેમના આગ્રહથી એક નાનકડા સંઘ સાથે અમે ત્યાં ગયા, રોકાયા અને મંદિરનાં દર્શનનો લાભ મેળવ્યો. આ મંદિરને પ્રકાશમાં લાવવાનો કોઈ ધર્મવીર લાભ લ્યે એ શુભેચ્છા સાથે વિરમું છું.

કેશલદેશનો પુરાતન રાજધાનો

શ્રાવસ્તિ

(વર્તમાન સહેટ-મહેટ)

[ધાતહાસપ્રસિદ્ધ એક પુરાતન જૈન નગરીનું ઐતિહાસિક વિવરણ]

સં—શ્રીયુત નાથાલાલ છગનલાલ શાહ; પાલનપુર

સુશ્રાવકાદયા શ્રાસ્વતીહ ભુવિ વિશ્રુતા ।

નગરી યત્પુરઃ સ્વર્ગિનગરી ન ગરીયસી ॥

—આચાર પ્રદીપ-૨૨૬ (પુણ્યસારકથા.)

ભારતવર્ષનું આ પુરાતન અને ઐતિહાસિક નગર અયોધ્યાની ઉત્તરે અને બલરામપુર સ્ટેશનથી આર માઈલના અંતરે વર્તમાનમાં ખંડેર હાલતમાં આવેલ છે. શ્રાવસ્તિની દક્ષિણ દિશાએ ફૈઝાબાદ અને ઉત્તરમાં નેપાલ રાજ્ય, પૂર્વમાં ગૌડા અને પશ્ચિમમાં બહરાચમ આવેલ છે. આ સમૃદ્ધિશાળી નગર નાશ પામ્યા પછી હાલમાં તે સ્થાનને “સહેટ-મહેટ કા કિલ્લા”ના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે.

શ્રાવસ્તિમાં ત્રીજા જૈન તીર્થંકર સંભવનાથનો જન્મ થયેલ હતો. તેમ અંતિમ તીર્થંકર મહાવીરસ્વામીનું ચતુર્માસ અને મહાત્મા ગૌતમબુદ્ધ સાથેનો શાસ્ત્રાર્થ આ સ્થાને થયેલ હતો. રાજપુત્ર જમાલી કે જે શ્રમણુ ભગવાન મહાવીર દેવથી ચઉદ વર્ષ બાદ પહેલા નિહવ તરીકે થયેલ તેમની ઉત્પત્તિનું સ્થાન આ નગર હતું. (સ્થાનાંગસૂત્ર-૫૮૭.)

ચીનાઈ યાત્રી ફાહિયાનની નોંધ.

પ્રખ્યાત ચીનાઈ યાત્રી ફાહિયાન ઇ. સ. ની ચોથી શતાબ્દિમાં ભારતના પ્રવાસે આવેલ તે સમયના શ્રાવસ્તિનગરની નોંધ નીચે મુજબ તેમના પ્રવાસમાં લે છે:—

કેશલદેશની રાજધાની શ્રાવસ્તિમાં હું જ્યારે ગયો તે વખતે આ નગરની પરિસ્થિતિ નાશકારક હતી. આ સમયે નગરનો અધિકાર રાજા પ્રસેનજિતનો હતો. જેતવન વિહારથી ૭૦ માગલ દૂર પશ્ચિમમાં જૈનોની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરેલ. (પરંતુ તેમાં કોનો પરાજય થયેલ તે જણાવેલ નથી.) વળી જણાવે છે કે શાસ્ત્રાર્થ થયેલ સ્થાન પર સાઠ હાથ ઊંચો વિહાર હતો. તેમાં બુદ્ધદેવની મૂર્તિ હતી. તેની જોડે સડકની પૂર્વ દિશા તરફ એક જૈનમંદિર હતું. તેના ઉપર બુદ્ધ વિહારની છાયા પડતી. આ સ્થાન છાયાગત નામથી ઓળખાતું. ત્યાં પૂજારી આવી મંદિરની વ્યવસ્થા ધૂપ-દીપ કરતા. અને વધુમાં જણાવે છે કે મધ્યદેશમાં ૯૬ પાખડોનો પ્રચાર છે, જે આ લોક તેમ પરલોકને માને છે. તેમના સાધુસંઘ છે. તે ભિક્ષા કરે છે. માર્ગોમાં ધર્મશાળાઓ સ્થાપિત કરેલી છે ત્યાં યતિઓ^૧ વાસ કરે છે. ત્યાં આવનાર મુસાફરોને ખાંચા આપવામાં આવે છે.

૧. ચીનાઈ યાત્રી ફાહિયાન કા યાત્રા વિવરણ, પર્વ ૨૦, નાગરી પ્રચારિણી સભા, કાશી.

અંક ૪]

શ્રાવસ્તિ

[૨૭૯]

ચીનાઇ યાત્રી હુએનસાંગ

પ્રખ્યાત ચીનાઇ યાત્રી હુએનસાંગ ઇ. સ.ની સાતમી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં ભારતમાં આવેલ તે સમયે તે શ્રાવસ્તિમાં ગયેલ. આ સમયે આ શહેર તેણે ઉજ્જૈન હાલતમાં જોયું હતું. હુએનસાંગ આ સ્થાનની “જેતવન મોનેરટ્ટી” તરીકે પોતાના વિવરણમાં નોંધ લે છે.^૨

જૈનધર્મનો પ્રચાર

ઇ. સ. પૂર્વે છઠી શતાબ્દિ દરમ્યાન શ્રમણ તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી પોતાના શિષ્યો સાથે આ નગરમાં આવેલ હતા. તે સમય પહેલાં આ સ્થાનમાં જૈનધર્મ દાખલ થઈ ગયેલ તેના ઉલ્લેખો જૈનોના પુરાતન સાહિત્ય-ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. ઇ. સ. પૂર્વેથી માંડી ઇ. સ.ની તેરમી શતાબ્દિ સુધીના મધ્યભાગમાં આ ભૂમિ પર અનેક નિર્ગ્રંથો, શ્રમણો અને યતિઓનો વિહાર સારા પ્રમાણમાં થતો, તેમના ઉપદેશથી અહીંના રાજ્યકર્તાએ જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યાનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળી આવે છે જે આગળ ઉપર બતાવેલ છે. શ્રાવસ્તિનગરનો ભૂતકાળનો ઇતિહાસ જૈન સાહિત્યોમાંથી મળી આવે છે પરંતુ તે સમય પછીના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો, શિલ્પકળા, શિલાલેખો, સિક્કાઓ અને રાજ્યકર્તાઓનો સમય તેમ નગરનો નાશ કેવી રીતે થયેલ વગેરે બાબતો પર પ્રકાશ પાડેલો જરૂરી છે.

પુરાતન જિનમંદિર

આ સ્થાન જૈન તીર્થંકર સંભવનાથની જન્મભૂમિ ગણાય છે. અહીંના ટેમરીડ નામના દરવાજાની નજીકમાં મહેટનો પશ્ચિમ ભાગ આવેલ છે, ત્યાં સરકાર તરફથી થયેલ ખોદકામમાં એક મંદિર, જે ત્યાંના લોકો “સોમનાથ” (સંભવનાથ) નામથી ઓળખાવે છે તે ખડેર હાલતમાં મળી આવેલ છે. સન ૧૮૭૫-૭૬ અને સન ૧૮૮૪-૮૫ ની સાલમાં ડૉ. હોએ આ જગ્યાનું શોધખોળનું કામ શરૂ કર્યું, પરંતુ તેનું વર્ણન ટૂંક અને સંબંધ વિનાનું હતું. તેમ બહાર પાડેલી યોજના કંઈ પણ ખુલાસાવાળી નથી. ભિન્ન ભિન્ન સમયના થોડા અથવા વિશેષ ઇંટોના ચણતરવાળા જગ્યાનું તે ખડેર છે તેથી ચોક્કસ નકશાની મદદથી પણ યોગ્ય વર્ણન આપવું કંઈ સહેલું નથી.

ડૉ. હોએ આ સ્થાનની બહારની બાજુનો નકશો દીધેલ છે, તેમાં પૂર્વ તરફનો ભાગ પૂર્વથી પશ્ચિમ પદ્મ શીટ અને દક્ષિણથી ઉત્તર ૪૬ શીટ એવી લંબાઈ પહોળાઈવાળું લંબ ચોરસ યોગાન છે, એમ બતાવેલ છે. તેની ચોતરફ સાડા આઠ શીટ પહોળી તથા નવ શીટ જડાઈવાળી ભીત આવેલ છે. ભીત ભાંગેલી ઇંટોથી બનેલી છે. આ મંદિરની ઇંટોની અંદર પ્રાચીન સમયનું કાતરકામ થયેલું છે. અને તે વખતના ખડેરોમાંથી સોભનાથ (સંભવનાથ) ના મંદિરનું ઉપર પ્રમાણે વર્ણન આપેલ છે. ભીતના ઉત્તમ-પશ્ચિમ અને દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં બે લંબચોરસ ચોરસો મળી આવેલ છે, કે જ્યાં આગળ કેટલાંક શિલ્પકામો સુરક્ષિત મળી આવેલ છે. આ જૈન મંદિર લંબચોરસ યોગાનમાં બનાવેલ હતું. તેમાં જવા માટે સાડી ત્રેવીશ શીટ લાંબા અને બાર શીટ ચાર ઇંચ પહોળાઈવાળાં પગથી-આંત્રી હાર ગોળાકાર છે. મંદિરનો કેટલોક ભાગ ઊભેલ સ્થિતિમાં છે. તેમાં એક ધુમટ-આકારનું શિખર છે જે પહોળા રાજ્યકાળની બનાવટનો દેખાવ આપે છે. શોધખોળ ખાતા

૨. હુએનસાંગ કા યાત્રા વિવરણ.

[૨૮૦]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૭]

તરફથી સન ૧૯૦૦ ની સાલમાં જ્યારે આ સ્થાનની શોધ કરવામાં આવેલ તે સમયે આ સ્થાનના પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફની ભીંતનો ભાગ તથા અડધું શિખર પડી ગયેલ હતું. મંદિર જૈન તીર્થંકર સંભવનાથનું હતું પરંતુ શોધખોળખાતાએ પૂરતી તપાસ કર્યા વિના સોભનાથનું મંદિર જણાવેલ છે. મુસલમાન લોકોએ આ શહેર જીત્યું તે સમયે આ મંદિરના કેટલાએક ભાગના અવશેષોનો નાશ કર્યો હતો. આ મંદિરના નીચેનું જમીનનું તળીઉં બહારની બાજુએથી તપાસતાં હાલના મંદિરથી જૂના સમયનું લાગે છે. અને ભોંયતળીયાના ઉત્તર તરફના ભાગમાં એક વધારાની ભીંત આવેલ છે.

પુરાતન જૈન મૂર્તિઓ.

સન ૧૮૭૪-૭૬ માં આ પુરાતન સ્થાનનું ખોદકામ શોધખોળ ખાતા તરફથી શરૂ કરવામાં આવેલ તેમાં “મહેટ” બાબુની પશ્ચિમ દિશા તરફથી ખોદકામ કરતાં જૈનોના ત્રીજા તીર્થંકર સંભવનાથના મંદિરમાંથી કેટલીક મૂર્તિઓ મળી આવેલ, તેમાં એક મૂર્તિ તીર્થંકર સુમતિનાથની પણ મળી આવેલ છે. સન. ૧૮૮૪ ની શોધખોળમાંથી એક શિલાલેખ સંવત. ૧૧૭૬ ની સાલનો મળી આવેલ છે તેમાં જણાવેલ છે કે-કનોજના રાજા મદન-પાળના મંત્રી વિદ્યાધરે એક મઠ બનાવેલ છે. આ લેખને લખનાર મ્યુઝિયમમાં રાખેલ છે. સન. ૧૮૮૬ માં શોધખોળ ખાતા તરફથી શોધખોળ થતાં જૈનોની છ મૂર્તિઓ અને બે શિલાલેખો મળી આવેલ તે લખનાર મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવેલ છે. સન. ૧૯૦૮ ની સાલમાં ટેમરોડ નામના દરવાજાથી કેટલીક દૂરીના અંતરે શોધખોળ ખાતાને બે પુરાતન મૂર્તિઓ મળી આવેલ છે. (૧) પદ્માસને તીર્થંકર ઋષભદેવની અખંડિત મૂર્તિ બે ફૂટ સાડા છ ઇંચની ઉંચાઈએ અને બંને બાજુએ બીજા ત્રેવીશ તીર્થંકર પદ્માસને છે. (૨) બીજી એક જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ પદ્માસને છે તેમાં બંને બાજુએ ત્રેવીશ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ કાતરાએલ છે. તેની પલાંડીના નીચે પાયાસનમાં બંને બાજુએ બે સિંહો અને વચ્ચેના ભાગમાં ધર્મચક્ર કાતરાએલ છે. ઉક્ત મૂર્તિનો ડાબો હાથ અખંડિત હાલતમાં છે. આ ઉપરાંત પદ્માસને તીર્થંકરની એક મૂર્તિ એક શીટ ત્રણ ઇંચની ઉંચાઈની છે તેમાં તેના પાયાસનના ભાગમાં બંને બાજુએ બે સિંહો અને વચ્ચેના ભાગમાં “ધર્મચક્ર” કાતરાએલ છે.

પુરાતન જૈન મૂર્તિઓની શિલ્પકળા

મહેટ-મહેટ અને શ્રાવસ્તિ નગરની શોધખોળમાંથી કેટલીએક જૈન મૂર્તિઓ અને પાયાસનવાળા અવશેષો મળી આવ્યા છે. તેમાં નંબર. ૧ ની મૂર્તિ તીર્થંકર ઋષભદેવની ઈ. સ. પૂર્વેના સમયની છે. તેની શિલ્પકળા ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. મૂર્તિના પાયાસનના ભાગમાં બંને બાજુએ બે સિંહો અને વચ્ચે ધર્મચક્ર કાતરાએલ છે. પાયાસન પર મૂર્તિ પદ્માસને ધ્યાન મુદ્રામાં સ્થિત છે. મૂર્તિ ઘેરા પીળા પત્થરમાં કાતરાએલ છે. મૂર્તિના પાયાસનની જમણી બાજુએ જમણા હાથમાં વાજિંત્ર સહિત એક દેવની આકૃતિ આવેલ છે. તેમ ડાબી બાજુએ બંને હાથે ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરતી એક દેવીની આકૃતિ કાતરાએલ છે. મધ્યમાં જિન તીર્થંકરની મૂર્તિ પદ્માસને છે. મૂર્તિના માથાના ટોચના ભાગમાં સીધી લીટીના હારોવાળા વાળ છે. મૂર્તિના કાન મોટા આકારે છે. બંને બાજુના કાનના ભાગની

૩ આકર્યોલોહકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, એન્યુઅલ રીપોર્ટ, ૧૯૦૭-૮૭ પૃ-૧૧૩-૧૧૬

અંક ૪]

આવસ્તિ

[૨૮૧]

પુંડે માથાના વાળોનો જથ્થો ખંભા સુધી લટકતો છે. મૂર્તિના ઉપરના ભાગમાં એક વિચિત્ર આકૃતિ ઢાલ વગાડતી હોય તેવી રીતે સૂતેલી જણાઈ આવે છે. મૂર્તિની બંને બાજુએ બે ચોપદારો વાજિત્ર સહિત બેઠેલા છે. આસનનો બાકીનો ભાગ ચાર લાઈનમાં નાના આકારે ધ્યાનમુદ્રામાં બેઠેલ ત્રેવીશ તીર્થંકરોથી જણાઈ આવે છે. ત્રીજી લાઈનની આગળ બે હાથીઓ કમળમાં ગોઠવેલા અને તેમના ઉપર બંને માણસો બેઠેલા એવી આકૃતિઓ દેખાવ આપે છે. હાથીઓ મધ્યમાં આવેલ આકૃતિઓના મથાળાના ભાગ તરફ જણાય છે.

આ સિવાય નંબર ૨ ની મૂર્તિ પણ શિલ્પકળાના નમૂના રૂપ છે. આ બંને મૂર્તિઓ ઈ. સ. પૂર્વેના સમયની છે. ૪

ઈ. સ. પૂર્વેના સમયની ઉપરોક્ત બંને મૂર્તિઓ સિવાય બીજી અગિયાર મૂર્તિઓ નાની માટી નીકળવા પામેલ છે. આમાંની ઘણી મૂર્તિઓ અખંડિત સ્થિતિમાં છે. ડૉ. ફૂલરના રીપોર્ટ ઉપરથી એમ માલુમ થઈ શકે છે કે-અગિયારમી શતાબ્દ સુધીમાં આવસ્તિમાં જૈનધર્મ સારી રીતે ઉન્નતિ પર હતો. આ મૂર્તિઓ લખનૌના મ્યુઝીયમમાં રાખવામાં આવેલ છે. (જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટીક સોસાયટી, ૧૯૦૮)

જૈન મૂર્તિઓ પરના શિલાલેખો

સહેટ-મહેટ યાને આવસ્તિ નગરના ખોદકામમાંથી ઈ. સ. પૂર્વેના સમયની બે મૂર્તિઓ સિવાય બીજી અગિયાર મૂર્તિઓ મળી આવેલ છે. તેમાંની પાંચ મૂર્તિઓ પર શિલાલેખ કાતરાએલ છે. ૫

- (૧) સંવત. ૧૧૩૩ શ્રી વિમલનાથની મૂર્તિનો શિલાલેખ.
- (૨) સંવત. ૧૧૮૨ શ્રી વિમલનાથની બીજી મૂર્તિનો લેખ.
- (૩) સંવત. ૧૧૨૫ શ્રી નેમિનાથની મૂર્તિનો શિલાલેખ.
- (૪) સંવત. ૧૧૧૨ એક નહીંઓળખાયેલ મૂર્તિનો લેખ.
- (૫) સંવત. ૧૧૨૪ શ્રી ઋષભદેવની મૂર્તિનો શિલાલેખ.

જૈન રાજ્યવંશ

આવસ્તિમાં મધ્યકાલીન યુગમાં થઈ ગયેલ જૈન રાજ્યો.

- (૧) ઈ. સ. ૯૦૦ મોરધ્વજ યાને મયૂરધ્વજ.
- (૨) ઈ. સ. ૯૨૫ મહારાજ હંસધ્વજ
- (૩) ઈ. સ. ૯૫૦ મહારાજ મકરધ્વજ
- (૪) ઈ. સ. ૯૭૫ મહારાજ સુધાનધ્વજ
- (૫) ઈ. સ. ૧૦૦૦ મહારાજ સુહરીલધ્વજ

ડૉ. કર્નિંગહામ-આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા વૉલ્યુમ ૧૧ માં જણાવે છે કે-પ્રાચીન આવસ્તિના સંબંધમાં વિશેષ વર્ણુન આ છે કે તેનું પાછળથી નામ “ મંદિકા-પુરી ” હતું. તેમાં પ્રસિદ્ધરાજ મોરધ્વજ યાને મયૂરધ્વજ, હંસધ્વજ, સુધાનધ્વજ અને સુહરીલધ્વજ રાજ્યકર્તાઓ થઈ ગયેલ. આમાંના મહારાજ સુહરીલધ્વજ-મહમદ ગિજનવીનો

૪ જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટીક સોસાયટી, ૧૯૦૮.

૫ A. Fuhrer, E. W. Smith & J. Burgess-The Sharqi Architecture of Jaunpur. Calcutta 1889.

[૨૮૨]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૭]

સમકાલીન હતો. અને સખાર મસાઉદનો શત્રુ હતો. મી. ખેનેટે આ રાજ્યનું કુટુંબ જૈન હતું તેમ જણાવેલ છે.^૧

જૈન રાજ સુહિલધ્વજ સૈયદ સાલારજંગ સામે કરેલી ચઢાઇ

રાજ સુહિલધ્વજ યાને સુહિલધ્વજ શ્રાવસ્તિના જૈન રાજ્યોમાં છેલ્લો રાજ્ય હતો, તેણે ગૌડાથી પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાથી બાર માઇલના અંતરે આવેલ “નરાવગંજ” ખાતેની મહાન લડાઇમાં સૈયદ સાલારજંગને હાર આપી તેને મારી નાખેલ હતો. આ રાજને સુહિલધ્વજ નામથી ઓળખાવે છે. (ડૉ. ફૂહરર-અવધ ગેઝેટીઅર વૉલ્યુમ ૨ પૃષ્ઠ ૩૦૮). પરંતુ ખરી રીતે તેનું નામ સુહિલધ્વજ હતું. આ રાજના ચાલીસ વર્ષ બાદ અહીંના જૈન રાજ્યવંશનો નાશ થયેલ. તેમ તે પછીના કેટલાક સમય પછી આ શહેરનો નાશ થયેલ. ત્યારથી આ પુરાતન સ્થાનને સહેટ મહેટ નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. (ડૉ. ફૂહરર અવધ ગેઝેટીઅર વૉલ્યુમ ૩, પૃષ્ઠ ૨૮૩-૨૮૪).

એમ કહેવાય છે કે—સહેટ-મહેટના જૈન વંશમાંથી ગોરખપુરની રાત્પી નદી ઉપર ‘ડોમનગઢ’ના ડોમાંનો ઉદય થયો, એ જ વંશમાં પ્રસિદ્ધ રાજ ઉગ્રસેન યજ્ઞ ગયા જેઓએ ‘ડોમરિઆડીહ’ નામના નગરને વસાવેલ, પરંતુ વર્તમાનમાં તે નગર ફક્ત એક ટીલાના આકારે રહેલ છે, જે ગૌડાથી ફૂગાવેલ જતી સડક ઉપર આવેલ છે.

જૈન રાજ્યોના સંતાનો

કનોજમાં બૌદ્ધધર્મના રાજ્યોના વંશના અંત પછી થારૂઝ Tharus નામના લોકો કુંગરીઓમાંથી નીકળી આવ્યા અને અયોધ્યામાં વસવાટ કર્યો. બ્રહ્મનાથ યાને બ્રહ્મનારાયણના આસપાસના પર્વતોમાંથી રાજનગરના રાજ્યકર્તા શ્રીચંદ્રને ઉપરના દૂર રહેલ બૌદ્ધ લોકોએ બોલાવ્યા. રાજ શ્રીચંદ્રે થારૂઝ લોકોને પાછા કાઢી મૂક્યા, અને ઉત્તર તરફ કૂચ કરતાં ચંદ્રાવતીપુર (શ્રાવસ્તિ) જે હાલ સહેટ-મહેટ કા કીલ્લાના નામથી ઓળખાય છે તે શહેર તેઓએ વસાવ્યું. રાજ શ્રીચંદ્રનો પૌત્ર જેમણે મુસલમાનોને લડાઈમાં હરાવેલ છે તેમનું પ્રખ્યાત નામ સુહિલદલ છે. ત્યારબાદ થોડા સમય પછી કનોજના રાજ ચંદ્રદેવ સોમવંશીએ સહેટ-મહેટ જીતી લીધું. અને સુહિલદલના કુટુંબના સૂર્યવંશી રાજ્યોના સંતાનો સીમલા તરફ ચાલી ગયા કે જ્યાં તેમના વંશજો અત્યારે પણ હયાતી ધરાવે છે. રાજ સુહિલદલના કુટુંબીઓ જૈનધર્મને માનનારા હતા.

લેસન નામના વિદ્વાનના જણાવ્યા મુજબ કનોજના પાછળના સમયના રાજ્યકર્તાઓના વંશના વૃત્તાંતમાં એક શિલાલેખનું વર્ણન આવે છે. આ શિલાલેખમાં રાજ શ્રીચંદ્રદેવનું વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે—રાઠોડ વંશના પહેલા રાજ કે જે ઇ. સ. ૧૦૭૨ માં ગાદીએ આવ્યા તેઓ કોસલ (શ્રાવસ્તિ) અને અયોધ્યા નામથી પવિત્ર સ્થાનોના સંરક્ષક બન્યા.

ઉપર મુજબ ત્રણ વૃત્તાંતો આપણી પાસે છે તે રીતેની તુલના જુદાં જુદાં અનુમાનોમાંથી જણાઈ આવે છે. (ઇન્ડિયન એન્ડીક્યુરી વૉલ્યુમ ૨ પૃષ્ઠ ૧૨-૧૩)

શ્રાવસ્તિના સંશોધનકાર્યમાં વધારાનાં પુસ્તકો.

1. A. Fuhrer—The Monumental Antiquities and Inscriptions in the North-Western Provinces and Oudh. (Archeological Survey of India, New Series Vol. 11) Allahabad, 1891.

2. W. W. Hunter.—The Imperial Gazetteer of India. Second edition Vol. XII. 1885-57.

૧ W. C. Benett. Note connected with Sahet-Mahet, Indian Antiquary Vol. 2 P. 12-13.

संखवाल गोत्रका संक्षिप्त इतिहास

लेखक : श्रीयुत अगरचंदजी नाहटा, संपादक “ राजस्थानी ”

ओसवाल जातिमें गोत्रोंकी संख्या अन्य सर्व जातियोंसे अधिक है। पर इनका इतिहास इतना अन्धकारमें है कि किसी भी गोत्रके विषयमें निश्चिततया कोई बात नहीं कही जा सकती। इसका प्रधान कारण हमारी उपेक्षा है। अपने पूर्वजोंने तो इतिहास सुरक्षित रखने के लिये बड़े भारी प्रयत्न किये थे, मत्स्यके गोत्रवालोंके भाट, मथेरण, वंशावलि-लेखक रहते थे और उनको केवल ऐतिहासिक नोंध रखनेके लिये ही बहुत सा द्रव्य दिया जाता था। जन्म, विवाहादिके उपलक्षमें उनके आयके लिए कई रीति-रस्में (लागदाये) कायम की गई थीं, अब भी मारवाड़ आदिमें जब भाट आता है तो उसका बड़ा भारी आदर किया जाता है, उनको ‘भाट राजा’ के नामसे संबोधित किया जाता है, खानेके लिये बहुत तैयारियां की जाती हैं और जन्म, विवाहादिकी नोंध लिखनेके बाद विदाइके समय वस्त्रालंकार एवं नगद रूपये भेंट कीये जाते हैं। अच्छे आसन पर बैठाकर कुटुम्बके सब लोक इकट्ठे होकर उनसे अपनी पूर्वपरम्पराकी नामावलि सुनते हैं। सब कुछ होने पर भी जिस उद्देश्यसे उनका इतना आर्थिक आदर किया जाता है और द्रव्य व्यय किया जाता है उसकी सफलताके लिये हमें तनिक भी ध्यान नहीं है, यही एक आश्चर्य एवं खेदका विषय है।

इसी प्रकार मथेरण लोग भी जो पहले शिथिलाचारी जैन यतियोंसे बने थे, जैन थे, पर हमारी उपेक्षासे वे अब शैव बन गये हैं। भोजकोंको भी हजारों रुपये प्रतिवर्ष अब भी “त्याग” आदि दान दक्षिणामें दिये जाते हैं, वे ओसवालोंके ही याचक कहे जाते हैं। वे भी पहले जैन मूर्तियोंकी पूजा-सेवा करते थे, जैनधर्मसे भी उनका घनिष्ठ सम्बन्ध था, पर अब वे भी जैनधर्मको छोड़ बैठे हैं। इसीके कारण मंदिरोंकी पूजा विधिसे नहीं होती, आशातनाओंका आधिक्य और आये दिन झगड़े फसाद हो रहे हैं। भोजकोंमें कई सुकवि हो गये हैं जिन्होंने ओसवाल जातिके दानीयोंकी प्रशंसामें बहुतसे छंद कवित्तादि बनाये थे पर हमे उनका भी पता तक नहीं है।

हमारी उपेक्षा के कारण जिस निमित्तसे भाट आदि वंशावलि लेखक हजारों रुपये हमारी समाजसे लेते हैं उसकी ओर उन्होंने भी वैसा मनोयोग नहीं दिया और पूर्वकालीन इतिहास मनमाना कपोल कल्पित बना डाला, जिसकी कल्पनाने जैसा सुझाया लिख डाला। फलतः भाट और गच्छके श्रीपूज्यों आदिकी वहियोंमें परस्पर कोई मिलान नहीं है। एक ही गोत्रकी उत्पत्तिके विषयमें भिन्न भिन्न प्रवाद नजर आते हैं। ऐसी अन्धाधुन्धी एवं अव्यवस्थाके कारण वास्तविक इतिहास दुर्लभसा हो गया है। घटनाके समकालीन लिखित इतिहास

[२८४]

श्री जैन सत्य प्रकाश

[५५ ७]

तो मिलता नहीं और पीछले प्रवाद इतने विरोधी एवं असंगत प्रतीत होते हैं कि किसको सच्चा माना जाय ? बुद्धि कुछ काम ही नहीं देती ।

इतना प्रासंगिक निवेदन करनेके पश्चात् अब मूल विषय पर आते हैं । खरतरगच्छमें १५ वीं शताब्दिमें कीर्तिरत्नसूरिजी बहुत विद्वान एवं प्रभावक आचार्य हुए हैं । उनकी शिष्यपरम्परा अब भी ५०० वर्ष होनेपर भी अविच्छिन्न रूपसे चली आ रही है । विशाल शिष्यसंततिके कारण उनका नाम “ कीर्ति-रत्नसूरिशाखा ” नामसे प्रसिद्ध है । उनकी शिष्यपरम्परामें श्रीजिनकृपाचंद-सूरिजी लब्धप्रतिष्ठ आचार्य थे, जिनका सं. १९९४ में स्वर्गवास हुआ है एवं उनके दीक्षित साधु-साध्वी अच्छी संख्यामें विद्यमान हैं । उन कृपाचंदसूरिजी (पूर्व यतिअवस्था)का बीकानेरमें उपाधय है उसमें हस्तलिखित एवं मुद्रित ग्रंथोंका अच्छा संग्रह है । हस्तलिखित ग्रंथोंमें १ गुटकाकार ग्रन्थ और एक टिप्पनाकार संखवालोंका वहीवट है उसमें कीर्तिरत्नसूरिशाखा और संखवाल ज्ञातिका महत्त्वपूर्ण इतिवृत्त लिखा है, एवं हमारे संग्रहमें इस विषयका एक पत्र है । इस लेखमें उन्हींके आधारसे संखवाल गोत्रका इतिहास दिया जाता है ।

चहुआण वास (ज्ञाति) देवडा गोत्र, मूल नाडुलके निवासी तुकोंके भयसे स्वर्णगिरि आकर रहे । अलाउद्दीनने घेरा डाल अपने अधिकारमें कर लिया । कान्हडदे वीरगतिको प्राप्त हुए । उसके पुत्र वीरमदेके पुत्र लखमसी भयसे संखवाली नगरीमें जाकर रहे । वहां एक जैनाचार्य पधारे, उन्होंने लखमसीको प्रतिबोध देकर श्रावक बनाया । लखमसीसे सं. १२४५ में संखवाली ग्रामसे संखवाल गोत्र प्रसिद्ध हुआ ।

गोत्रदेवी ३-प्रथम संखवाली, २ सावित्री, ३ अंबिका; चौथा स्वर्णगिरिका क्षेत्रपाल ।

लखमसी पुत्र सच्चा पुत्र नरसिंह पुत्र धन्ना पुत्र धनपाल पुत्र राजसी पुत्र आंबवीरके पुत्र कोचर हुए इनसे संखवाल गोत्र बहुत विस्तार पाया । अतः शिलालेखों एवं प्रशस्तियोंमें सर्व प्रथम इन्हींका नाम पाया जाता है । इसका अन्य कारण यह भी है कि खरतरगच्छसे संखवाल गोत्रका सम्बन्ध यहीं से प्रारंभ हुआ । इस सम्बन्धका कारण वंशावलियोंमें इस प्रकार बतलाया गया है-

कोचरशाहने कोटडे (कोरटा) एवं संखवालीमें जैन मन्दिर बनाये संखवालीके आदिनाथ मंदिरके निर्माण होनेपर प्रतिष्ठाके समय उनके कुलगुरु किसी कारणवश समय पर वहां नहीं पहुँच सके तब अपनी पत्नी कल्याणदेवीके कथनसे खरतरगच्छाचार्य जिनेश्वरसूरिके हस्तकमलसे प्रतिष्ठा करवाई, तभी से सं. १३१३ से कोचरशाह खरतरगच्छके अनुयायी हो गये । इनके पश्चात् उनकी वंशपरंपराका सम्बन्ध खरतरगच्छसे रहने लगा । आगे चलकर इसी वंशके ज्योतिर्धर कीर्तिरत्नसूरिजीसे वह सम्बन्ध विशेष दृढ़ हो गया । कीर्तिरत्न-सूरिजीका विशेष इतिहास हमारे सम्पादित ऐतिहासिक जैनकाव्य संग्रहमें पृ. ३६ से ४० में देखना चाहिए ।

कोचरशाहकी संतति क्रमशः बढ़ती गई और कई स्थानोंमें जा फैली ।

उन स्थानोंके नाम इस प्रकार हैं:—

जैसलमेर, महेवा, बीकानेर, पाटण, मेडता, जोधपुर, अहमदाबाद, वीसल-नगर, इडर, अमरकोट, कोटडै, सिव, राधणपुर, भुज, मुलतान, विसालु, नांदिया, जालोर, भीनमाल, नाराणइ, पूनासर, किशनगढ, माहिम, आगरा, मंगलवास, बाहडमेर, थिराक्षरा, पच्चाख, खांडप, वाघावास, सोजत, सांगानेर, नागोर, ब्रहसर, हाजीखान, नखैनगर, मांगडौ, तलवाडा, राडदह, जसोलणपुर, वांसडी ।

कोचरके वंशजोंके कुछ सुकृतोंका वर्णन हमारे संग्रहके पत्रानुसार इस प्रकार है:—

- १ मानाके पुत्र सांडा और तोडोने सत्तुकार-दानशाला खोली । उनके भाई -
- २ भांडाशाह—बीकानेरमें अद्वितीय त्रैलोक्यदीपक जैन मंदिर बना दिया । वह मंदिर बड़ा ही कलापूर्ण है अब भी वह भांडासरजीके नाम से प्रसिद्ध है । विशेष जानने के लिए हमारा “बीकानेरके जैन मंदिर” लेख जोकि आत्मानंद वर्ष ३-४ १, २, ११, १२ में प्रकाशित हुआ था, देखना चाहिए ।
- ३ तोडोने संघ निकाला ।
- ४ भांडा के वंशज श्रीमलने जोधपुरमें जैन मंदिर बनवाया ।

जैसलमेरके अष्टापद मंदिरकी प्रशस्तिमें कोचरशाहकी संततिके सुकृतोंका वर्णन संक्षिप्तरूपमें इस प्रकार पाया जाता है ।

१ कोचर:—कोरटे और संखवालीमें उत्तुंगतोरण जैनमंदिर बनाये । आबू और जीरावला तीर्थकी संघसह यात्रा की । उदारतासे अपना द्रव्य परोपकारमें व्यय कर कोरटे में कर्णके समान यश प्राप्त किया ।

२ आसराज:—शत्रुंजय तीर्थकी संघसह यात्रा की ।

३ पांचा पुत्र गेलीने शत्रुंजय, गिरनार, आबूकी यात्रा की, शत्रुंजयादि तीर्था-वतार पट्टिका बनवाई तोरण और परिकर सहित नेमिनाथ प्रभुका बिम्ब संभव-नाथजीके मंदिरमें स्थापित किया । समस्त कल्याणकादि तपकी पाषाणमयी पट्टिका बनवाई ।

४ आसराजके पुत्र खेलेने सं. १५११ में शत्रुंजयकी संघसह यात्रा की । इसके बाद प्रत्येक वर्षमें वहाँकी यात्रा करते हुए तेरहवीं यात्रा सं. १५२४ में सविधि पूर्णकर बेलैकी तपश्चर्या की, २ लाख नवकारका जाप किया, चतुर्विध संघकी भक्तिमें बहुतसा द्रव्य व्यय किया । समस्त मारवाडमें रौप्य मुद्रासह लाडुओं को लाहण की । स्वर्णाक्षरी कल्पसूत्र लिखाया । जिनसमुद्रसूरिको आचार्यपद दिलवाया, पद-स्थापना आपने करवाई । अष्टापद मंदिरके द्विभूमिका (दोमंजिल) की जगति करवाई ।

५ सं. लाखण और सं. खेताने मिलकर जैसलमेरके गढ़में दो मंजिला अष्टापद महातीर्थका मन्दिर बनवाया । सं. १५३५ के फाल्गुन शुक्ला ३ को

जिनसमुद्रसूरिसे प्रतिष्ठा करवाई। कुंथुनाथ और शांतिनाथको मूलनायकके रूपसे स्थापित किये। चौबीस तीर्थंकरोंकी अनेक प्रतिमा बनवाई।

६ सं. वीदइने सपरिवार शत्रुंजय, गिरनार, आवृकी यात्रा की, लड्डू, घी, खांडकी लाहण की। जिनहंससूरिजी के वर्षग्रन्थिकाका महोत्सव कर अल्ली (तत्कालीन मुद्रिका)की प्रत्येक घर में लाहण की। पंचमी तपका उद्यापन किया। पांच स्वर्णमुद्रिकाएं आदि उद्यापन में रखे। कल्पसूत्रजीका कई बार व्याख्यान करवाया। ५ वार लाख नवकार का जाप किया। चारसो जोड़ी अल्ली की लाहण की। यात्रा से लौटकर प्रत्येक घरमें १० सेर घी की लाहण की। अष्टापद मंदिरके दोनों मंजिलों के जगतिके द्वारकी चौकी बनवाई। पउडसाण (पगथिये) जाली १४ सुहणा (स्वप्न) और देहरे पर कांगुरे बनवाये। पार्श्वनाथजीके दो बिम्ब बनवाये। दोनों हाथियोंपर सं. खेता. सं. सरस्वती की मूर्ति बनवाई। सं. १५८१ के मार्गशीर्ष कृष्ण १० रविवारको रावल लूणकर्णजीके कथनसे श्री पार्श्व मंदिर और अष्टापद मंदिर वे बीचमें सेरी (गली) निकाली। कुतना वड बंधाये, वारणा, पउडसाण करवाये। वेईबंध छज्जा वलि, कोहर एक बनवाया। १००० गाय जोड़ी, घी अन्न गुड बहुत वार ब्राह्मणादिको दान किये। जैसलमेरकी दक्षिण ओर घाघरे बंधाये। मंदिरोंकी सेरी और घाघरा दोनों रावल जयतसिंहकी आज्ञासे बनवाये थे। गवाक्ष बनवाया। दश अवतार सह लक्ष्मीनारायणजीकी मूर्ति गवाक्ष में बनवाई।^१

७ सं. सहस्रमल्लने शत्रुंजयकी यात्रा की, जीर्णगढ, रायपुर, वीरमगाम, पाटण, पारकर में खांड एवं अल्लीकी लाहण हुए घर आये। जैसलमेरमें इस गोत्रवालोंने बहुतसी प्रभुमूर्तिएं बनवाके प्रतिष्ठित की, ग्रन्थ लिखवाये, जिनमें से कई लेखोंकी नकल नाहरजी के जैन लेख संग्रह भा. ३ में प्रकाशित हो चुके हैं। हमारे संग्रहमें इसी वंशके लिखवाए हुए कल्पसूत्र की २९ श्लोकोंकी विस्तृत प्रशस्ति है।

कीर्तिरत्नसूरिजीने संखवाल गोत्रवालोंके निम्नोक्त ७ शिक्षाओंके देमेका लेख हमारे संग्रहके पत्र एवं कीर्तिरत्नसूरिलंदादि में पाया जाता है, वे ये हैं:- १ मालवा, थहा, सिंध और संखवाली नगरीमें न जाना; २ गच्छमेदमें सहयोग न देना; ३ गच्छ के भक्त बने रहना; ४ दीक्षा न लेना; ५ लोदवा, सातलमेर, बीकानेर, कोरंटे और जैसलमेर में मंदिर बनवाना; ६ जहाँ निवास करो नगर के चौराहे से या राज्यप्रासादकी ओर वसना; ७ औषधिनिमत्त हलदी न लेना।

इस प्रकार संखवाल गोत्रके विषयमें यथाज्ञान विचार किया गया है। वंशावलि आदि विशेष विवरण लेख विस्तारभयसे नहीं दिया गया है।

^१ जैसलमेर, लेखांक २१४५ के आधारसे लिखित कई नाम रूढ होनेसे अस्पष्ट रह गये हैं।

મૃત્યુંજય મંત્રીશ્વર

—[એક અમર મૃત્યુકથા]—

[૧]

વિજય પ્રસ્થાન : કર્મભાટે અને ધર્મભાટે

વીર વનરાજે વસાવેલ ગુજરાતની રાજધાની અણહિલપુર પાટણમાં મહારાજા કુમારપાળનું રાજ્ય તપતું હતું. ગૂજરાતના યોદ્ધાઓની વીરહાકે સમસ્ત આર્યાવર્તમાં ગૂજરાતની કીર્તિપતાકા ફરકાવી હતી. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યની પ્રેરણાથી ગૂજરાતની સંસ્કારિતા અને વિદ્વાતાના પડધા, અનેક દેશોના સીમાડા વીધી, છેક કાશ્મીર અને કાશી સુધી ગાજી ઊઠ્યા હતા. સવિતાનારાયણના નક્ષત્રમંડળની જેમ સમરવીર અનેક યોદ્ધાઓ, રાજનીતિનિપુણ અનેક મંત્રીઓ અને સાહિત્યકુશલ અનેક પંડિતો મહારાજા કુમારપાળ અને હેમચન્દ્રસૂરિની આસપાસ વિદગ્ધાગ્રેષ્ઠ રહેતા. આમ આહોશ રાજવી અને આદર્શ ધર્મગુરુના ખોળે પડેલ ગૂજરાત પોતાના સુવર્ણયુગનો મધ્યાહ્ન અનુભવતું હતું.

ગુજરાતનું પાટનગર અણહિલપુર એક અલખેલી નગરી હતું. એની શોભા અને મહત્તાની અનેક કિવદન્તીઓ લોકોએ ઘડી કાઢી હતી. પાટણના પટોળાં અને પાટણની પનીહારીના નામે લોકહૃદયમાં જાણે કામણ થતું ! વીરો, વિલાસીઓ અને વ્યાપારીઓના ત્રિવેણીસંગમસમું પાટણ ધર્મપરાયણતામાં કોઈ વાતે ઊતરતું ન હતું ! દેવમંદિરના સુવર્ણકળશો રાજ પ્રાતઃકાળે સૂર્યદેવનું સ્વાગત કરતાં, ધર્મપરાયણ જનોની પ્રાર્થનાના પ્રશાંત ધ્વનિ વિલાસીઓની નિદ્રાને ઉડાડતા અને સંધ્યા સમયે દેવમંદિરોની આરતીના ધંટારવો સૂતેલ આત્મભાવને જગ્રત કરતા.

આવા ગૌરવાન્વિત ગુજરાત અને શોભાયુક્ત પાટણના એક ધર્મ-કર્મવીર મંત્રીશ્વરની આ કથા છે.

અણહિલપુરની રાજસભામાં, મહારાજા કુમારપાળ સમક્ષ રાજ દેશ-પરદેશના સમાચાર આવતા અને દેશના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ મંત્રીઓ એના ઉપર વિચારણા ચલાવતા.

આજે એક દૂત સમાચાર લાવ્યો હતો : સૌરાષ્ટ્રમાં સહિસરે પોતાનું માથું ઉચક્યું હતું. અને ગૂજરાતના રાજવીની આણુને પડકાર કર્યો હતો. માળવા, મહારાષ્ટ્ર અને સિંધ સુધી ગુજરાતની વિજયવૈજયન્તી ફરકાવનાર મહારાજાને કે તેમના સુબટોને આમાં જરાય ચિંતા જેવું લાગતું હતું. જેની આગળ મોટા મોટા રાજવીઓ, જલલલા વીર યોદ્ધાઓ અને અભેદ કિલ્લાઓ નમી પડ્યાં હતાં એ ગૂજરાતના શૂરાતન આગળ બિચારા સહિસરનું શું જાણું ! પણ-દુશ્મન અને રાજને ઉગતાં જ દાખી દેવાં-એ નીતિવાક્યની ઉપેક્ષા કરવી ઉચિત નથી એમ વિચારી રાજમંત્રીઓએ છેવટે સહિસરને દાખી દેવાનું યોગ્ય ધાર્યું અને એ માટે ઉદ્યત મંત્રીની સરદારી નીચે સેના મોકલવાનું નિશ્ચિત થયું.

અને એક મંગલ પ્રભાતે સેના સાથે ઉદ્યતમંત્રીએ સૌરાષ્ટ્ર તરફ વિજયપ્રસ્થાન કર્યું.

[૨૮૮]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૭]

દરમજલ કાપતી સેનાએ આજે વઢવાણના સીમાડે પડાવ નાખ્યો હતો. ઉદયનમંત્રી પોતાના શામિયાણામાં આમતેમ ફરતા હતા. તેમનું હૃદય આજે ડાઘ ઊંડા ઊંડા વિચારોમાં મગ્ન થયું હતું. રણશ્વર અને કર્મવીર મંત્રીની નસોમાં આજે ધર્મભાવનાના ધબકારા બળ રહ્યા હતા. મંત્રીશ્વરને થયું: સંગ્રામો ખેલવામાં અને શત્રુઓને સંહારવા ને હરાવવામાં આખી ઉમ્મર પૂરી થવા આવી. વૃદ્ધાવસ્થાના કિનારે પહોંચેલો હું આ રણખેલતા પહેલાં એકવાર તીર્થાધિરાજ શત્રુજયની અને યુગાદિદેવની યાત્રા કરી આવું તો? જાણે ડાઘ પ્રબળ ભાવીની પ્રેરણા હોય તેમ મંત્રીશ્વરની ભાવના વધુ ને વધુ સતેજ થતી ગઈ અને થોડી વારમાં તેમણે નિર્ણય કરી લીધો-તીર્થાધિરાજની યાત્રાએ જવાનો!

તેમણે મંડલેશ્વરે અને સેનાના વડાઓને પોતાના તંખૂમાં બોલાવ્યા અને પોતાનો વિચાર કહી સંભળાવ્યો. અને છેવટે આજ્ઞા કરી કે-તમે સૌ દૂર આગળ ચાલુ રાખજો. હું યાત્રા કરી તમને આવી મળું છું.

અને-ખીજ સવારે સૈન્યે આગળ દૂર કરી અને મંત્રીશ્વર ઉદયને શત્રુજય તરફ પ્રયાણ કર્યું.

[૨]

તીર્થાધિરાજને ચરણે : જીર્ણોદ્ધારની પ્રતિજ્ઞા

મંડલેશ્વર સહિત સમગ્ર સૈન્યને સઉંસરને જીતવા માટે વળાવી મંત્રી ઉદયને પોતાનો અશ્વ તીર્થાધિરાજ શત્રુજય તરફ વાળ્યો. ઉપાના આગમન સાથે અંધકારના ઓળા ઓસરવા લાગે ને નભોમણિનાં દર્શન થતાં કમળવનમાં ઉલ્લાસ વ્યાપી જય એમ તીર્થાધિરાજ તરફના એક એક પગલે ઉદયનના હૃદયકમળનાં દ્વાર ઉઘડતા જતાં હતાં. સંસાર અને સંગ્રામના બદલે આત્મા અને મોક્ષના નાદો એના અંતરમાં ગાજવા લાગ્યા હતા. સંગ્રામ જીતવા નીકળેલ મંત્રીશ્વરના હૃદયમાં જગૃત થયેલ પ્રભુદર્શનની અભિલાષા જાણે ડાઘ વિલક્ષણ ભવિતવ્યતાને સૂચવતી હતી.

થોડીક મજલો પૂરી થઈ અને મંત્રીશ્વર તીર્થાધિરાજના ચરણે આવી પહોંચ્યા. તીર્થાધિરાજનાં દર્શન થતાં મંત્રીશ્વરનું મસ્તક નમી ગયું.

જય તીર્થાધિરાજ! જય યુગાદિદેવ! જય જિનેશ્વર!

મંત્રીશ્વરે નીચા નમી તીર્થાધિરાજની પરમપાવન રજ મસ્તકે ચડાવી!

મંત્રીશ્વરનું હૃદય તીર્થાધિરાજના મહિમામાં મગ્ન બન્યું!

સંસારદાવાનળથી સંતપ્ત જીવોને આત્મશાન્તિ અર્પનાર તીર્થાધિરાજનો જય હો!

અનન્ત આત્મજ્યોને મોક્ષના પવિત્ર પથે વળાવનાર ગિરિરાજનો જય હો!

યુગપ્રવર્તક આદીશ્વર પ્રભુના ચરણથી પવિત્ર થયેલ તીર્થાધિરાજની ધૂલિકાને ધન્ય હો!

આમ ગિરિરાજના મહિમા સાથે આત્માને એક રસ કરતા મંત્રીશ્વર ધીમે ધીમે ઉપર ચઢવા લાગ્યા. સંસારની વાસનાઓ અને દુઃખનાં બંધનો જાણે વિલીન થતાં હોય, આત્મા જાણે સ્વ-મુક્તિ તરફ પ્રયાણ કરતો એમ મંત્રીશ્વરનું અંતર વધુ ને વધુ અંતર્મુખ બનતું જતું હતું.

અંક ૪]

મૃત્યુંજય મંત્રીશ્વર

[૨૮૯]

મંત્રીશ્વર ઉપર પહોંચ્યા. હર્ષપુલકિત હૃદયે પરમપાવન પરમાત્મા યુગાદિદેવને વંદન કર્યું. ભક્તિસભર હૃદયે પરમાત્માની સેવા-પૂજન કરી. અને બેઘડી વિશ્રાંત બની રંગમંડપમાં ધ્યાન મગ્ન બન્યા, જાણે અંતરનાં ચક્ષુ આત્માની શોધ કરતા હતાં !

થોડાક સમય શાંતિમાં પસાર થયો. મંત્રીશ્વર વધુ ધ્યાનમગ્ન થયા !

પણ એ ધ્યાન કરતાં ય કોઈક વધુ મહત્વની વસ્તુ બનવાની હોય એમ થોડાક ખડખડાટ થયો અને મંત્રીશ્વરની ધ્યાનનિદ્રા લુપ્ત થઈ ગઈ. મંત્રીશ્વરે કમળપાંખડીની જેમ પોતાનાં બંધ કરેલ નેત્રો ઊઘાડ્યાં, અને ચારે તરફ ફેરવ્યાં અને મોટી અજાયબી વચ્ચે મંત્રીશ્વરે જોયું કે એક મુષકરાજ પૂજના દીપકમાંથી એક સળગતી દીવેટ લઈને પોતાના બિલ તરફ દોડી રહ્યો હતો અને મંદિરના રક્ષકો અવાજ કરીને એની પાસેથી એ સળગતી દીવેટ છોડાવી રહ્યા હતા. ભયભીત બનેલ ઉંદર દીવેટ મૂકીને બિલમાં પેસી ગયો ! અને મંદિરના રક્ષકો, જાણે રોજ-બ-રોજ બનતી, કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષતા વગરની સાવ સામાન્ય ઘટના બની ગઈ હોય એમ, પોતાના કામે વળગી ગયા.

પણ મંત્રીશ્વર ઉદ્વેગનું મન માનતું ન હતું. તેમના મન આ કોઈ સામાન્ય ઘટના ન હતી, એ ઘટનાને વિસરી જવી એમને માટે શક્ય ન હતું. તેમને થયું : તીર્થાધિરાજ ઉપરનું યુગાદિદેવનું આ મંદિર અત્યારે લાકડાનું બનેલું છે, આ રીતે ઉંદરો જે સળગતી દીવેટો લઈ બીલમાં પેસી જતા હોય તો, સાચે જ, કોઈક દિવસ મંદિરનો આગના તાંડવથી નાશ થવાનો !

અને આ કદપના માત્રથી મંત્રીશ્વરનું હૃદય કકળી ઉઠ્યું ! મહારાજ કુમારપાળ જેવા પરમાર્હત રાજવી, કર્લકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સમર્થ ધર્મગુરુ અને અઢળક સંપત્તિના ધણી અમારા જેવા અરિહંતના ઉપાસક મંત્રીઓ હયાત હોવા છતાં આ પરમ પાવન તીર્થને આંચ આવે તો કેટલું શ્રમ ભરેલું ગણાય !

અને તત્કાળ મંત્રીશ્વરે ઊભા થઈ પરમાત્મા યુગાદિદેવની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી કે- “આ તીર્થાધિરાજનો જીર્ણોદ્ધાર ન કરું ત્યાં સુધી મારે બે વખત જમવું ન થયે; આજથી મારે અહર્નિશ એકાશન વ્રત રહેશે. આ કાષ્ટમય મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો પછી મારા વ્રતનું પારણું થશે. અનન્તવીર્ય પરમાત્મન ! મારી પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરવાનું સામર્થ્ય અર્પજો ! ”

સંગ્રામ માટે નીકળેલ મંત્રીશ્વરને વઢવાણમાં એકાએક તીર્થાધિરાજની યાત્રા કરવાની ચર્ચ આવેલ ભાવનામાં જે મહાન સંકેત સમાયો હતો તે જાણે આ ઉંદરની ઘટનાથી પૂરો થયો હતો.

તીર્થાધિરાજના ઉદ્ધારના પ્રતિજ્ઞા કરી મંત્રીશ્વરે સંગ્રામ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

મંત્રીશ્વરનો આત્મા આનંદમાં ઝોલા ખાતો હતો.

દૂર દૂરનાં સરોવરમાં કમળો ખીલી રહ્યાં હતાં !

[૩]

સંગ્રામ : મંત્રીશ્વરની ઠસોટી

મંત્રીશ્વર પુરપાટ સઉંસરના યુદ્ધ તરફ આવી રહ્યા હતા. સંગ્રામ જીતવાનો ભાર પોતાના શિરે છે એ વિચારે વૃદ્ધ મંત્રીશ્વરને થાક અને આરામને વિસરાવી દીધા હતા. હવે એમની નાડીમાં વીર યોદ્ધાને જાળતી સંગ્રામની ભાવના ધળકી રહી હતી.

[૨૯૦]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વપઃ ૭]

મંત્રીશ્વર સંગ્રામ ભૂમિપર પહોંચી ગયા, તેમણે ત્યાંની બધી પરિસ્થિતિનું અવલોકન કર્યું. તેમણે જોયું કે સઉંસરની જેટલી ઉપેક્ષા કરી હતી તેટલો નિર્બળ તે ન હતો. ચાત કરવામાં એને શિક્ષત આપવાની એમની ગણતરી બરાબર ન હતી. તેણે મહારાજા કુમાર-પાળના સૈન્યને તોળાઈ પોકરાવી હતી. મંત્રીશ્વર યાત્રા કરીને પાછા ફરે એટલી વારમાં તો સૈન્યમાં નિરાશાના આછા-પાતળા રંગો એસવા લાગ્યા હતા. એ રંગો પરાજ-યની ઘેરી કાલિમામાં ક્યારે પલટાઈ જાય એ કહી શકાય એમ ન હતું. વિચક્ષણ મંત્રી બધી પરિસ્થિતિ ક્ષણવારમાં સમજી ગયા. અને તેનો ઉપાય તેમણે તત્કાળ કર્યો.

દુશ્મનના ધસારાથી ત્રાસીને હારતું-પાછાં પગલાં માંડતું સૈન્ય પોતાના સેનાપતિને મરણિયો સંગ્રામ ખેલતો જોઈ ને ફરી ઉત્તેજિત થઈ જાય છે; એનું ઓસરતું ઓજસ અને નબળી બનતી હિંમત ફરી જાગૃત થઈ જાય છે અને એ પોતાની સમગ્ર તાકત એકત્રિત કરી સંગ્રામને જીતી જાય છે.

મંત્રીશ્વરે જોયું કે-હવે જાત બચાવીને સંગ્રામ જીતવો શક્ય ન હતો. હવે તો જાત બચાવવાના મોહના બલિદાનમાંથી જ સંગ્રામ જીતવાની શક્તિ આવવાની છે. એટલે તેમણે જાતે સંગ્રામમાં ઉતરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેમણે પોતાનો સામાન્ય વેષ તજી સંગ્રામઉચિત વેષ ધારણ કર્યો અને એક અણુનમ વીરની જેમ એ પોતાના સૈન્યની સામે આવીને ઊભા રહ્યા.

પોતાના સેનાપતિને જોઈને સેનામાં નવું જોમ આવ્યું. જાણે યુદ્ધાત્મા દીપકમાં અખૂટ તેલ પૂરાયું.

ફરી સંગ્રામ શરૂ થયો. મંત્રી ઉદયન ચારે તરફ ધૂમવા લાગ્યા. જ્યાં તેમનો હાથ પડતો ત્યાં દુશ્મનો ત્રાસી ઊઠતા. તીર્થાધિરાજની યાત્રાથી જાણે જીવવાની મોહમમતાનો ત્યાગ કર્યો હોય એમ તે જરાય મચક આપ્યા વગર લઢયે જતા હતા. પોતાના શરીર ઉપર શી વીતે છે એની તેમને ખેવના ન હતી; તે તો ફક્ત એટલું જ વિચારતા હતા કે દુશ્મનો કેટલા નાશ પામે છે, વિજય કેટલો નજદીક આવતો જાય છે. આ ઓસરતી ઉમ્મરે ક્યાંક પરાજયની કાલિમા ન લાગી જાય એની જ એમને ફિકર હતી !

સૈન્યે પણ જીવ પર આવીને સંગ્રામ ખેલી નાખ્યો. અને જોતજોતામાં હારેલી દેખાતી લડાઈ જીતમાં ફેરવાઈ ગઈ. આખું સૈન્ય બોલી ઉઠ્યું: મહારાજા કુમારપાળનો જય !

પણ આ વિજય સરતો નહોતો પડ્યો. એને ખરીદવા માટે મંત્રીશ્વર ઉદયને મરણ-તોલ ધા સહન કરવાનું મહામૂલ્ય આપ્યું હતું. સંગ્રામની જીતના વિજય ડાક બજતા હતા ત્યારે મંત્રીશ્વરનું શરીર ધાયલ થઈ જમીન પર ઢળી પડ્યું હતું.

મંત્રીશ્વર પોતાની આકરી કસોડીમાં પાર ઉતર્યા હતા.

સૈનિકા મંત્રીશ્વરને શિબિકામાં બેસારી શામિયાણામાં લઈ ગયા.

[૪]

મૃત્યુજય મંત્રીશ્વર

મંત્રીશ્વર ઉદયન મરણતોલ ધાયલ થયા હતા. એમના બચવાની આશાનું એકે કિરણ દેખાતું ન હતું. મંડલેશ્વરો, સામતો, સુભટો અને સ્વજનો સૌ મંત્રીશ્વરની આસપાસ પથારી પાસે બેઠા હતા. સૌનાં મન ઉદ્વિગ્ન હતાં.

અંક ૪]

મૃત્યુજય મંત્રીશ્વર

[૨૯૧]

સ્વજનોની આંખમાં આંસુ ઊભરાતાં હતાં !

મંત્રીશ્વર મૂર્ચ્છિતની જેમ પડ્યા હતા, છતાં કાંઈ કાંઈવાર તેમનું જ્ઞાન જગ્રત થઈ આવતું હતું. એક વખત તેમણે આંખો ઉઘાડી ચારે તરફ જોઈ લીધું. પોતાના સ્વજનો અને સુભટોને ઉદાસ જોઈ, જાણે તેમને સાંત્વન આપતા હોય તેમ પોતાનું બધું બળ એકઠું કરી એ બોલવા લાગ્યા.

“ તમે સૌ આમ ઉદાસ શું બનેા છો ? સંગ્રામમાં સામી છાતીએ ધા ઝીલી, સંગ્રામને જીતી, વીરગતિને પામવી—એના કરતાં વધુ ઉત્તમ મૃત્યુ એક યોદ્ધા માટે બીજું ક્યું હોઈ શકે ? છેવટે તો આ શરીર નશ્વર જ છે. એના માટે દુઃખ શું લગાડવું ? તમે સૌ પરમાત્માનું ખ્યાન ધરો ! મને પરમાત્માનું નામ સંભળાવો, જેથી મારો આત્મા બીજા વિચારોમાં ન ચડતા ધર્મભાવનામાં લીન થાય. એ અરિહંત તારું શરણુ ! ”

મંત્રીશ્વર જાણે પોતાના કાળને ઓળખી ગયા હતા.

ધીમે ધીમે મંત્રીશ્વરની શક્તિ ક્ષીણ થતી જતી હતી. હવે તો બોલવું પણ અશક્ય જેવું થઈ પડ્યું હતું. છતાં તે પોતાની ભાવનાને ધર્મમગ્ન રાખવા મથતા હતા.

પાસે બેઠેલ માણસ ધર્મ સંભળાવતો હતો. “ અરિહંતનું શરણુ હજો ! સિદ્ધ પરમાત્માનું શરણુ હજો ! સાધુમુનિરાજનું શરણુ હજો ! કવળી પરમાત્માના ધર્મનું શરણુ હજો ! ”

મંત્રીશ્વરની વેદના વધતી જતી હતી. સૌને લાગતું હતું કે ક્ષણ બે ક્ષણમાં આ પ્રાણ ઊડી જવા જોઈએ. પણ, મંત્રીશ્વરનું અંતર, જાણે કાંઈ વાસના બાકી રહી ગઈ હોય એમ, બેચેન થઈ ઊઠતું હતું. વારંવાર તે આમથી તેમ આળોટતા હતા. આટલી બધાંકર વેદના છતાં તેમના પ્રાણ કાંઈ રીતે નીકળતા ન હતા.

અનુભવીઓને લાગ્યું કે જરૂર મંત્રીશ્વરના દિલમાં કાંઈ વાસના રહી ગઈ છે. તેમણે પૂછું :

“ મંત્રીશ્વર, આપના આત્માને શાંત કરો ! આપને શાંતિ મળે ! આપને અધૂરી રહેલી કાંઈ વાસના પળવતી હોય તો જણાવો, અમે તે પૂરી કરીશું. જેથી આપના આત્માને શાંતિ મળશે. ”

જાણે પોતાના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે કાંઈ બોલવું હોય તેમ મંત્રીશ્વરે આ શબ્દો સાંભળ્યા અને જેને અનુભવિયો મરણુઓસાર (મૃત્યુ સમયનું છેલ્લું ઓજસ) કહે છે તે મંત્રીશ્વરના મુખ ઉપર ચમકી ઊઠ્યો. તેઓ બોલી ઊઠ્યા “ મારે સંસારની કશી વાસના બાકી નથી. હું સુખી છું. મારા પુત્ર કે પૌત્રોમાં મારો જીવ નથી વળગ્યો. મને તો માત્ર એક જ વાત સાલે છે કે તીર્થાધિરાજ શત્રુજયનો ઉદ્ધાર કરવાની મારી પ્રતિજ્ઞા અધૂરી રહે છે. એ પ્રતિજ્ઞા પૂરી થાય તો પછી મને કશી અશાંતિ નહીં રહે. હું સુખ-આનંદપૂર્વક મૃત્યુ પામીશ. મારી સદ્ગતિ થશે ! ”

મંડલેશ્વરે બોલ્યા “ મંત્રીશ્વર ! આપને અશાંત થવાનું કશું કારણ નથી, આપને અમારો કાલ છે કે આપની એ અધૂરી પ્રતિજ્ઞા આપના ધર્મપરાયણ પુત્રો વાગબટ અને આમ્રભટ અવશ્ય પૂર્ણ કરશે. તેઓ તીર્થાધિરાજ શત્રુજયનો ઉદ્ધાર જરૂર કરશે. હવે આપ શાંતિ થાઓ. ”

આ સાંભળી મંત્રીશ્વરનું અંતર શાંત થઈ ગયું. હવે તેઓ ફરી ધર્મ સાંભળી ચાર

[૨૯૨]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૭]

શરણાની વિચારણામાં મગ્ન થયાં. ફરી એક વાર એમને થયું: અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને ધર્મ એ ચારમાંથી ધર્મ મારી પાસે છે. અરિહંત અને સિદ્ધ ઉપલબ્ધ નથી. જો કોઈ મુનિરાજનાં દર્શન થાય તો મારું સાચું કલ્યાણ થાય. અને તેમણે પોતાનો આ વિચાર મંડલેશ્વરને કહી સંભળાવ્યો.

મંડલેશ્વરે એ વિચાર્યું: સમય થોડો છે અને અત્યારે મુનિરાજ મળવા મુશ્કેલ છે એટલે તેમણે એક સેવકને સાધુનો વેષ પહેરાવી નકલી સાધુ બનાવી મંત્રીશ્વર આગળ ઊભો કર્યો અને મુનિરાજ પધાર્યાની વાત મંત્રીશ્વરને કહી.

મંત્રીશ્વરે સમગ્ર શક્તિ એકત્રિત કરી પોતાનાં નેત્રો ઉઘાડ્યાં અને મુનિરાજના ચરણે પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું. મુનિરાજે મંત્રીશ્વર ઉપર ધર્મલાલની અમી વર્ષાવી તેમને શાંત કર્યાં.

હવે જાણે કોઈ વાસના બાકી રહી ન હોય એમ મંત્રીશ્વરની બધી શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ અને મંત્રીશ્વરનું શરીર મુનિરાજના ચરણ આગળ પથારીમાં ઢળી પડ્યું. મંત્રીશ્વરનો આત્મા સ્વર્ગના પથે પ્રયાણ કરી ગયો.

સ્વજનોની આંખોમાં આંસુ ઉભરાયા.

દેવતાઓએ વિજયદ્રુદ્ધિ બ્રજ્યાં.

મૃત્યુજય મંત્રીશ્વરનું મૃત્યુ અમર થઈ ગયું !

ઇતિહાસના પાને આ કથા વિક્રમ સંવત ૧૨૦૯માં નોંધાઈ છે.

[૫]

નકલી સાધુ : પારસના સ્પર્શે લોહ સુવર્ણ બન્યું.

પેલા નકલી સાધુએ શું કર્યું એ પણ જરા જોઈ લઈએ.

મંત્રીશ્વરની અંત્યક્રિયા કરી સૌએ પાટણ તરફ પ્રયાણ કર્યું. પેલા સેવકને વેષ ઉતારીને સાથે ચાલવા સહુએ કહ્યું, પણ જાણે વેષપલટાની સાથે એનું મન પણ બદલાઈ ગયું હોય એમ તેણે મુનિવેષનો લાગ કરવાનો ઈન્કાર કર્યો.

તેને થયું: જેનું શરણું સ્વીકારીને મંત્રીશ્વરે અમર ધામ મેળવ્યું તે મુનિપણું સહજ મળ્યા પછી એનો ત્યાગ કરવાની મૂર્ખતા કાં કરું? જે સહજ મળી આવ્યું છે તેનો ઉપયોગ કરી મારા આત્માનો ઉદ્ધાર કાં ન કરું?

અને તેણે મુનિવેષે આગળ વિહાર કર્યો.

ઇતિહાસ કહે છે કે તે મુનિવરે મહાતીર્થ ગિરનાર ઉપર જઈ અનશન સ્વીકારી પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો. ધન્ય એ મુનિવરને ! *

—રતિલાલ દીપચંદ દસાધ

* ‘પ્રબંધચિંતામણિ’ના આધારે.

તૈયાર છે, આજે જ મંગાવો
'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ'ની

ખીજ, ત્રીજ, ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા વર્ષની પાકી તથા કાચી ફાઇલો.
મૂલ્ય-પાકીના અઢી રૂપિયા, કાચીના બે રૂપિયા

અમારા બે વિશેષાંકો

[૧]

શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક

[ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જીવનસંબંધી લેખોથી સભર]
મૂલ્ય-છ આના [ટપાલ ખર્ચ એક આનો જુદો]

[૨]

શ્રી પર્યુષણ પર્વ વિશેષાંક

[ભ.મહાવીરસ્વામી પછીનાં ૧૦૦૦ વર્ષના જૈન ઇતિહાસથી સભર]
મૂલ્ય-એક રૂપિયા

અમારા બે વિશિષ્ટ અંકો

(૧) ક્રમાંક ૪૩મો

[જૈનદર્શનમાં માંસાહાર હોવાના આશ્લેષોના જવાબરૂપ લેખોથી સમૃદ્ધ]
મૂલ્ય-ચાર આના

(૨) ક્રમાંક ૪૫મો

[કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય સંબંધી લેખોથી સમૃદ્ધ]
મૂલ્ય-ત્રણ આના

— લખો —

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ
જેશિંગભાઈનીવાડી : ઘી કાંટા : અમદાવાદ

SHRI JAINA SATYA PRAKASHA

Regd. No. B. 3801.

આજેજ મંગાવો
શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશનો
ત્રીજો વિશેષાંક
દી પોત્સ વી-અંક

૨૫૨ પાનાંના દરદાર અને સચિત્ર આ વિશેષાંકમાં વીર નિર્વાણુ
સં. ૧૦૦૦ થી વીર નિર્વાણુ સં. ૧૭૦૦ સુધીનાં ૭૦૦ વર્ષના
જૈન ઇતિહાસને લગતી વિવિધ વિષયની સામગ્રી આપવામાં આવી
છે. તેમજ અનેક ચિત્રોથી અંકને સુશોભિત બનાવવામાં આવ્યો છે.
દરેક જૈન ઘરમાં આ અંક અવશ્ય હોવો જોઈએ.

છૂટક મૂલ્ય-સવા રૂપિયો.

જે રૂપિયા ભરીને શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના ગ્રાહક બનનારને
આ અંક ચાલુ અંક તરીકે અપાય છે.

—: લખો :—

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ
જેશિંગભાઈની વાડી, ધીકાંટા
અમદાવાદ.